حەیران

چەمک . ناوەڕۆک . سەرهەڵدان

حەیران

چەمک . ناوەڕۆک . سەرهەڵدان

غەفوور مەخمووری

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

ئاراس

زنجیرەی رۆشنبیری

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب

***

کتێب: حەیران

دانانی: غەفوور مەخمووری

بڵاوکراوەی ئاراس– ژمارە: ٥٧

بەرگ: شکار شێخ عەفان نەقشبەندی

پیت لێدان: دلاوەر صادق ئەمین

خەتی بەرگ: محەمەد زادە

هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل

چاپی یەکەم – چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە

هەولێر– ٢٠٠١

لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی رۆشنبیری و هونەر

ژمارە (٢٠٤)ی ساڵی ٢٠٠١ دراوەتێ

***

پێشەکی

بەدران ئەحمەد

حەیران جۆرێکە لە ئاوازی کوردی، بە دەنگ هەڵکردن و ئای ئایەکی پڕ لە گەرووەوە دەگوترێ و لە چەند ڕستەیەکی کورت پێک دێ کە تیایدا هەست بە ئەوینێکی گەرم و پڕ لە کوڵ دەکرێ. حەیران، یان هەستی عاشق (کە زۆرجار حەیرانبێژەکە خۆیەتی) بەرامبەر ئەویندارەکەی دەردەبڕێ یان باس لە ڕووداو و بەسەرهاتێک دەکات. حەیران، زۆر لە کورتی دەبڕێتەوە و، هەستێکی بروسکە ئاسا بە دەمارەکانی مرۆڤی گوێگردا سەر دەکات و دەیهەژێنێ.

زۆر کەس لەوانەی لە حەیران دواون، هەروەها گوێگرانی حەیرانیش، حەیران بە ئاوازێکی فۆلکلۆری تێ دەگەن. وا دەزانم ئەمە زۆر ڕاست نییە لەبەر ئەوەی هەر حەیرانبێژێک حەیرانی خۆی هەیە و بە نازداری خۆیدا هەڵدەڵێ، یان باسی ڕووداو و بەسەرهاتێک دەکات کە بەسەر خۆی هاتووە یان بۆیان گێڕاوەتەوە. لەوانەیە هەندێک لە حەیرانبێژان حەیران لە ئەوانیتر وەربگرن و بیڵێنەوە بەڵام بەشێوەیەکی گشتی حەیران لەو جۆرە ئاوازانەیە کە وەکو دەق دەماودەم ناکەن و لە نەوەیەک بۆ نەوەیەکی تر ناگوازرێنەوە. ئەمەش بە پێچەوانەی پێناسەی فۆلکلۆرە کە دەماودەم دەکات و لە زارێکەوە دەپەڕێتە سەر زارێکی تر. هەر

حەیرانێکیش باس و بەسەرهاتی ناوچەی حەیرانبێژەکە خۆیەتی کە تیایدا ژیاوە یان پیایدا تێ پەڕیوە. واتە لە ناوچەیەکیشەوە ناپەڕێتەوە بۆ ناوچەگەلی تر. گۆرانی و ئاوازی تری کوردەواری زۆربەی زۆریان هەر نازانرێ لە کوێ سەریان هەڵداوە. گۆرانیی هەڵپەڕکێ و بەزم و گۆڤەند، یان لاوک «کە لە کرمانجیی ژووروودا (کلام)ی پێ دەگوترێ» لە سەرتاسەری ناوچەکەندا دێن و دەچن و لە هەر شوێنێکدا مۆرکی شێوەزمان و ئاخاوتنی ناوچەیی بەسەریاندا زاڵە و جیاواز دەبنەوە لەیەکتر، بەڵام زێدی سەرهەڵدانیان دەست نیشان ناکرێ مەگەر مێژوو پێمان بڵێ ئەو ڕووداوە لە فڵانە شوێن ڕووی داوە. بۆیە بە بۆچوونی من دەبێ حەیران بچێتە خانەی ئەو جۆرە سامانە گەلێرییەوە کە پێی دەگوترێ «میللی». ئەمەش هەر سامانێکی نەتەوایەتییە و دەوڵەمەندیی کەلەپووری کورد نیشان دەدات.

حەیران لە بنەڕەتی خۆیدا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی گەرمیان و کوێستان کردنی مەڕداران. بەتایبەتی ئەوانەی لە ژیانی نیوەکۆچەری و نیوە دێمانی «گوندنشینی و مانەوە لە دێ»دا دەژیان. لە نیوەی بەهارێوە لە دەشتە گەرمێنەکانەوە بە خۆیان و پەز و مەڕومالاتیان لەگەڵ هەڵکشانی وەرزی بەهاردا ئەوانیش بەرەو ژوور، بەرەو چیا و لەوەڕگە و زەنوێرەکانی ژووروو هەڵدەکشان و پێ بەپێ لەگەڵی دەڕۆیشتن هەتا بەهاریان لە هەموو شوێنێکدا تەواو دەکرد، ئەوجا لە ناوەندی هاوین بەدوواوە بەرەو ژێر

دەگەڕانەوە و دەستیان لە ژیانی کۆچەرایەتی و ڕەشماڵ نشینی هەڵدەگرت و پایز و زستانی داهاتوویان بە نیشتەجێیی لە خانوو و گوندەکان بەسەر دەبرد.

سەرنج دەدرێ کە حەیران خۆشی دوو جۆرە، جۆرێکیان کە ناوی نراوە (سەرچیایی)، لەمەیاندا حەیرانبێژ بەهەموو فرەوانیی گەرووی تێ هەڵدەکا و بانگ رادەهێڵێ، بۆ ئەوەی کاتێک کە بەڕێوەن و لە کۆچدان دەنگی بگات بە گوێی خەڵکەکە، یان لە هۆبە و ڕەشماڵەکاندا کە دوور لەیەکتر هەڵدەدران و خەڵکەکە پەرت و بڵاو و لەیەک دوور کاریان دەکرد یان پشوویان دەدا. دیارە ئەمەیان لە کۆچ و کۆچباری کوێستان و گەرمیان کردندا گوتراوە. دوور نییە زۆربەی ئەوینە گەرم و گوڕەکان لەمەیاندا هاتبنە سەر زار. شوان و مەڕلەوەڕێن، ئەوانەی حەیرانیان دەچڕی و، بە تەنیا بە دەشت و کەژانەوە دەمانەوە و گڕی ئەوینی گراوییەکانیان، بە حەیرانی (سەرچیایی) و دەنگ هەڵبڕین و هاوار و ناڵەیەکەوە دەردەهێنا.

جۆرەکەی تری کە ناویان ناوە (مەجلیسی)، ئەمەیان لە ماڵان و کۆڕ و کۆبوونەوەی پیاوان و ماقوولان یان لە دیوەخانی ئاغا و بەگاندا بە دەنگێکی نەرم و هێور گوتراوە. هەڵبەتە حەیرانبێژان کە دەنگیان خۆشە، گەروویان گونجاوە بۆ گوتنی هەردوو جۆرە ئاوازەکە بەڵام لەوانەشە هەندێکیان هەر جۆری (مەجلیسی)یان بەلاوە پەسند و گونجاو بوو بێ بەتایبەتی هەندێک لەو حەیرانبێژانە کە

پیاوی ناوسەرە و ماقووڵ بوونە و شایەنی ئەوە بوونە لە جڤات و ناو پیاواندا دانیشن و گەرمیی ژیان و ئەوین و بەسەرهات و رووداوە کۆمەڵایەتی و قارەمانەتییەکان بەردەنە ناو دڵی دانیشتووان و دەروونیان بەجۆش بێنن.

هەڵبەتە نابێ ئەوەمان لە بیر بچێ کە حەیران تەنیا پاوانی پیاوان نەبووە. زۆر ئافرەتیش هەن حەیرانیان گوتووە، بە تایبەتی لە پرسە و تازیانەدا کە بە کۆچکردووانیاندا هەڵداوە و بە حەیران شینیان بۆ گێڕاون و، کۆڕی گریان و فرمێسک باراندنیان بۆ گەرم کردوون.

بە بۆچوونی من، مەفتەن و شوێنی سەرهەڵدانی حەیران بۆ دەشتی هەولێر و بەتایبەتیش ناوچەکانی کەندیناوە و قەراج دەگەڕێتەوە لەبەرئەوەی کۆچی مەڕداران و هەوار گواستنەوەیان بۆ کوێستانان لەوێوە دەستی پێ کردووە. هەرچەندە دەشتەکانی ئەو ناوچانە هەتا بلێی بە پیتن و بڕیاری دەغڵ و دانیان لەوپەڕیدایە، بەڵام لە ماوەی سەدەکانی رابردوودا مەڕداری بڕبڕەی پشتی ژیانیان بووە. ئەو ناوچانە لەچاو ناوچەکانی سەرەوەتر، گەرمن. بەهار زوو دێ و زووش بەجێیان دەهێڵێ. ئیتر تا بەهار هەڵدەکشا لەوەڕگەکانیش کەم دەبوونەوە بەتایبەتیش کە هەموو ئەو دەشتانە دەچێندران و شوێنی لەوەڕی مەڕومالات نەدەما. بۆیە روویان لە بەرپاڵی چیاکان و زەنوێرەکانی کوێستان دەکرد. هەتا بەهار

بەبەرەوە دەچوو و دنیا گەرمتر دادەهات ئەوانیش پێ بەپێ سەرەو ژوورتر دەبوون و ئەوجا لەوسەرەوە کە بەهار لە هیچ شوێنێ نەدەما ئەوانیش دەستیان بەگەڕانەوە دەکرد. لەم جێگۆزی و هەوار گواستنەوەیەدا، داوو نەریت و هونەرەکانیشیان جێ گۆزی دەکرد و، شەقڵ و مۆرکی خۆیان بەسەر خەڵکی ناوچە و ڕێپێڵگەکانەوە بەجێ دەهێشت. بۆیە دەبینرێ کە حەیران لە ناوچەکانی قەراج و کەندیناوەوە دەست پێ دەکات و لە ناوچەی موکریان بەکۆتا دێت. ئەمەش ڕێگەی کۆچ و کوێستان و گەرمیان کردنی مەڕدارانە. لەم کۆچ و هەوار گواستنەوەیەشدا مەڕدارەکان دوو ڕێگەیان گرتووەتە پێش یەکەمیان لە قەراج و کەندیناوەوە دەست پێ دەکات و بەرەو سەفین و ڕەواندز و لەوێشەوە بەرەو ئەودیو. ئەویتریان لە قەراج و کەندیناوە یان دەشتەکانی خاورووی هەولێر بە گشتییەوە بەرەو کۆیە و ناوچەکانی بیتوێن و پشدەر ئینجا ئەودیو، واتە ناوچەی موکریان.

ڕێگەی یەکەمیان سەرەکیتر بووە لەوەی دووەم لەبەر ئەوەی کۆچەرەکان بە ماوەیەکی کەمتر گەیشتوونەتە چیا و ناوچەی زۆزان و کوێستانەکان. هەر لەبەر ئەوەشە کە سەرنج دەدرێ حەیران لەم ڕێگەیەدا جۆرێکی ڕەسەنترە. هەروەها زیاتریش باوە و ژمارەی حەیرانبێژەکانیشی زیاتر و بەرفرەوانترن. بەڵگەیەکی ترم بۆ ئەم بۆچوونە ئەوەیە، لە حەیرانی حەیرانبێژەکانی ناوچەی هەولێردا بەردەوام ئەم ناوانە بەرگوێ دەکەون: دەشتی کاولە قەراجی، جۆگەی

مەخمووری، بازاڕگەی خۆمان، کەڵکی حوسێنی غازی، زوورگەزراوی خۆمان، قەڵاتی پیرە هەولێرێ، سەربەن و داری شەکران، سەرێ سەفینی، چیای بنی هەریرێ، زینەتیر و پردی ڕواندزێ و... هتد.

کۆمەڵە حەیرانێکی حەیرانبێژی ناودار (حەسەن حەیران) هەیە، ڕووداو و بەسەرهات و پێداگوتنەکانی لەسەرتاسەری ئەم ناوچانە دێن و دەچن. هەڵبەتە وەک لە پێشەوە گوتم ئەمە ڕێپێڵگەی ماڵە کۆچەر و کوێستان و گەرمیان کەرەکانی دەشتی هەولێر بووە. لەبەری ڕۆژئاوای ئەم ڕێگەی کۆچەرییەدا حەیران نییە لەبەر ئەوەی خەڵکەکەی بەزاراوەی کرمانجیی سەروو دەدوێن. لەبەری ڕۆژهەڵاتی، حەیران هەیە بەڵام وەک گوتمان تۆزێک کاڵترە و ئەو گەرم و گوڕییەی نییە.

ژمارەیەکی زۆر لە حەیرانە کۆنەکان، ئەوانەی تۆمار کراون باسی کۆچ و باری وەرزی بەهاران و بەرە و کوێستان ڕۆیشتن دەکەن بەڵام هەندێک حەیرانیش هەن باسی گەڕانەوە لە کوێستان دەکەن.

نابێ خوێنەر لەم قسانەی سەرەوە وا تێ بگات کە حەیران تەنیا باس لە کوێستان و گەرمیان کردن دەکات. نەخێر مەبەستم ئەوە نییە هەرچەندە ناوەڕۆکی بەشێک لە حەیرانەکان ئەم باسانەن. بگرە مەبەستم ئەوەیە کە زێدی سەرهەڵدانی حەیران لە دەشتی خاورووی هەولێر بووە بەتایبەتی کەندیناوە و قەراج، پاشانیش بەهۆی ماڵ

گواستنەوە و کوێستان کردن، بەرەو ناوچەکانی سەروو ڕۆیشتووە و لەو ناوچانە بڵاوبووەتەوە، بەڵام وەک گوتمان بەشێوەیەکی کەمتر و کاڵتر.

حەیران بەرهەم و زادەی ژیانێکی گوندەکییانە و کۆچەرییانە بووە. زۆربەی فۆلکلۆر و سامانی زارەکیی نەتەوایەتیمان هەر وایە بەڵام حەیران جیاوازییەکی هەیە ئەویش ئەوەیە کە بەباشی لەگەڵ ژیانی شاراندا هەڵی نەکرد. بە شێوەیەکی گشتی حەیران دوای نەمانی ئەو جۆرە ژیانە و کوێربوونەوەی گوندەکانی دەشتی هەولێر، ئەویش بەرەو نەمان و فەوتان ملی نا. هەرچەندە (ڕەسوول بێزار گەردی) زۆر حەیرانی خۆشی گوتووە بەڵام دوای ئەو هونەرەکە بە یەکجاری فەوتا. هەندێ لە گەنجە گۆرانیبێژەکانی وەک (عارەب عوسمان) تاک و تەرا حەیرانیان گوتووە بەڵام وەک گوتم حەیران لەگەڵ ژیانی شاراندا هەڵی نەکرد و ئەو بایەخەی جارانی نەما. هەڵبەتە زۆر جۆری سامانی زارەکی لە لاوک و قەتار و ئەڵڵا وەیسی و... هتد، ئەمانەش هەر بەرەو فەوتان دەڕۆن. ڕەنگە لەمەدا گلەیی لە دەنگخۆشان و مۆسیقاژەنانی کورد بکرێ کە ڕوویان دایە جۆرە ئاسانەکانی گۆرانی و پشتیان لەم هونەرە ڕەسەنانە کرد کە سەروەت و سامانێکی گەورەی نەتەوایەتیمانن.

لە بارەی مێژووی پەیدابوون و سەرهەڵدانی ئەم هونەرە زارەکییە لەناو کوردەواری، ناتوانرێ شتێکی بڕاوە و یەکجارەکی بگوترێ.

وەک گوتم حەیرانبێژان هەریەکە و حەیرانی تایبەت بە خۆیان هەبووە، حەیرانبێژان تەنیا هونەرەکەیان لەیەکتر و پشتاوپشت وەرگرتووە ئەگینا حەیرانی حەیرانبێژانی کۆن هەمووی ون بووە و لەگەڵ خۆیاندا چووەتە ژێر گڵ. پیشەی نووسین و خوێندەواری و ڕۆشنبیریی نەتەوەیی زۆر درەنگ لەناو کورددا بڵاوبووەوە، بەشی هەرە زۆری سامانی زارەکی و زمانمان فەوتا و، نووسین و کۆڤار و کتێب تەنیا بە بنکرێکی ڕاگەیشتن. حەیرانیش لە سامانە فەوتاوەکانە و کەمێکی لەم دووا دووایییانە نووسراوەتەوە یان تۆمارکراوەتە سەر کاسێت.

بە بڕوای من، مێژووی لە دایکبوونی ئەم هونەرە زۆر کۆن نییە و ڕەنگە بۆ ٢٠٠-٢٥٠ ساڵێک لەمەوبەر بگەڕێتەوە. بۆ ئەمەش ئەم بەسەرهاتەی خوارەوە بەبەڵگە دەهێنمەوە.

زستانی ١٩٧٦ لە مانگی شوبات، ئەوکاتە کە قوتابیی پۆلی سێیەمی ناوەندی بووم. شەوێکیان کۆڤارێکی (ڕۆشنبیری نوێ)م بەدەستەوە بوو. باپیرم مێوانی ئێمە بوو، گوتی ئەم کۆڤارە چیی تێدا نووسراوە، منیش هەندێک سەرباس و باسەکانی ناو کۆڤارەکەم بۆی خوێندەوە. یەکێک لەوانە وتارێک بوو لە بارەی حەیران، بە بیرم نایە کێ نووسیبووی بەڵام بابەتی نووسینەکەی ئەوە بوو ئاخۆ حەیران لە کەندیناوە سەری هەڵداوە و چووە بۆ موکریان یان بەپێچەوانەوە. لەم بارەیەوە باپیرم شتێکی گێڕایەوە -

که دوای ئەوە بە دوو هەفتە یان کەمتر کۆچی دوایی کرد و چووە بەر دڵۆڤانیی خودا - پوختەی قسەکانی باپیرم ئەمانە بوون:

مام برایم هەبوو لە گوندی ئێمە. گوندەکەمان ناوی دوشیوان و لە کەندیناوە بوو. ئێستە ئەو گوندە نەماوە و کوێر کراوەتەوە. من خۆشم (مام برایم)م دیبوو، ئەو کاتە پێش ساڵی ١٩٧٠ تەمەنی گەیشتبووە سەرووی سەد ساڵ. خەڵک وایان دەگوت. ئەم مام برایمە یەکێک بوو لە مێژووزان و بیرەوەری گێڕەوەکان و بیرێکی یەکجار تیژی هەبوو. دەنگوباس و بەسەرهات و رەگ و رەچەڵەکی رەنگە ٢٠٠-٣٠٠ ساڵی خەڵکی ئەو ناوچەیەی زانیبێ. زۆر رووداوی مێژوویی و بەسەرهاتی کۆمەڵایەتیی دەگێڕایەوە، یان خەڵکی دەبردەوە سەر بنەچەکە و بناوانیان. وا دیارە خەڵکی تریش هەبوون لە جۆری مام برایم و پێشی ئەو ژیابوون و قسەکانیان جێی متمانە بوون چونکە هەندێک لە بەسەرهات و رووداو و قسەکانی خۆی دەخستە پاڵ خەڵکانی تر کە لێی بیستبوون، هەڵبەتە ئەو خەڵکانەش پیاوی بیرتیژ و لێزان و جێ باوەڕ بوون، ئەمانە مێژووزان و رەچەڵەکناسی سەردەمی خۆیان بوون و کۆڕ و دیوەخانی گوندانیان بەم باس و بەسەرهاتانە گەرم دادێنا. جا با بێینە سەر مەبەست.

لە بارەی پەیدابوونی حەیران و جێگەی سەرهەڵدانیەوە، مام برایم گوتبووی لە فلانەکەسم بیستووە (کە بەداخەوە من ناوی

ئەمەیانم لە بیرنەماوە) یەکەمین حەیرانبێژ کە حەیرانی داهێناوە یەکێک بووە بە ناوی (حەمەد حەیران) و شوانی گوندی گاوەرە بووە. ئەم حەمەد حەیرانە شوانە، مێگەلی خۆی لە بناری قەرەچووغ و لە داوێنەکانی گوندی مەلاکاغا و گردەشینە لەوەڕاندووە و دوای رۆژئاوابوون و دەمەدەمی شێوان مێگەلەکەی بەرەو گوندەکەی گەڕاندووەتەوە. لەو کاتانەدا تێی هەڵکردووەتە حەیران و دەنگێکی هێندە پڕی هەبووە کە لە گوندی دووشیوان خەڵک گوێیان لێ بووە.

مام برایم گوتبووی: ئەم حەمەد حەیرانە یەکەمین کەس بووە کە حەیرانی گوتووە و ئەم هونەرەی هێناوەتە ئەم ناوچەیە. بەڵام زیاتر وا پێ دەچێ خۆی داهێنەری ئەم هونەرە بووبێ. بە قسەی مام برایم ئەمە یەکەمین کەس بووە کە حەیرانی گوتووە.

قسەکانی مام برایمیش زۆر جێگەی باوەڕ بوون. ئەو مێژووزان و ڕەچەڵەکناسی سەردەمی خۆی بوو. وا دیارە ئەو کاتەش پرسیار هەبووە ئاخۆ کێ یەکەمین جار و لە کوێ حەیرانی گوتووە. مایەوە ئەوەش بڵێم کە گوندی (گاوەرە) لە زۆر حەیراندا ناوی دێ و گوندێکی ناسراوە. دوور نییە کە ئەمەش هەر بۆ یەکەمین حەیرانبێژ بگەڕێتەوە کە خۆی خەڵکی ئەوێ بووە و لە زۆر حەیراندا ناوی گوندەکەی هێناوە و لەوانەیە دڵبەر و «حەیران»ەکەی لەوێ بووبێ.

هەندێک بۆچوونی ترم ماوە لە بارەی ئەم هونەرە زارەکییە. چەند جارێک ئەم بۆچوونانەی خۆم لەلای بەڕێزان مامۆستا شوکور

مستەفا و د. کوردستان موکریانی و کاک غەفوور مەخمووری و هونەرمەند کاک خەلیل لۆقا باس کردووە. هەموویان پەسندیان کردووە و هانیان داوم کە بیاننووسم. سوپاس بۆ کاک غەفوور مەخمووری کە لە پێشەکی ئەم نامیلکەیەدا دەراو و دەلیڤەیەکی بۆ ڕەخساندم ئەگینا لەوانەبوو هەرگیز نەیاننووسمەوە.

ئەو هێڵەی لە قەراجەوە دەست پێ دەکات و بەرەو کەندیناوە و دەشتی هەولێر و سەفین و دەشتی هەریر و خۆشناوەتی و تا دەگاتە ڕەواندز و ئینجا کوردستانی ئەودیو واتە بەری موکریان، وەک گوتمان حەیران بەم هێڵەدا لەگەڵ کوێستان و گەرمیان کردنی کۆچەری و مەڕداران سەر و خواری کردووە، هەروەها هێڵەکەی تریش کە دەچێتەوە دەشتی کۆیە و هەیبەت سوڵتان و پشدەر و بیتووێن و ئینجا ئەودیو، ئەم دوو هێڵە بریتین لە هێڵی گەواڵەی بارانی بەهاران کە ئەو کاتانە خەڵکەکە لە کۆچدا دەبوون یان لە تاوڵ و ڕەشماڵاندا دەژیان و مەڕیان دەلەوەڕاند. ئەگەر گوێ لە حەیرانەکان بگرین گەلێک جار گەواڵەیەک لە ئاسمانی قەراجەوە دەیهێنێ و بازاڕگە و کەڵکی حوسێنی غازی دەگرێتەوە (کە گۆڕی پیاوچاکێکە لەو شوێنە و مەزارگەی نیازگرتنەوەی عاشقان بووە)، ئەم گەواڵەیە هەندێک جار لە دەشتەکانی ئەم دیوەی زوورگەزراو دەیڕژێنێ و هەندێک جاریش لە بناری سەفین یان لە بنی هەریر یان لە زینەتیر (کە کلکەی چیای بەنی هەریرە و لەوێوەوە کۆچەرەکان بەرەو دۆڵی بالیسان ئاودیو دەبوون) و هەندێک جاریش گەواڵەکە

بەرە و ئەودیو بردیوویەتی و لەوێ بارانەکەی باراندووە.

بۆ هێڵەکەی تریش هەر وایە. هەڵبەتە گەواڵەی بەهار ڕووداوێکی فیزیایی و جوگرافییە و ئەم هەورە ئاوسانە بە باران بە هۆی (با)وە لە باشوورەوە بەرەو باکور و باکوری ڕۆژهەڵات ملیان دەنا.

هێڵی گەواڵەی باران هەمان هێڵی بڵاوبوونەوەی حەیرانە. گەواڵەکان لە خوارەوە بەرەو ژوور دەڕۆن. حەیرانەکەش هەر وا بووە. سەیرە، لەم ڕێکەوتە جوانەی سروشت و کۆمەڵایەتی کە ڕەنگە کەمجار بەدی بکرێت و ئاوها تێک بکاتەوە.

گوێگری حەیران سەرنج دەدات، حەیرانبێژ زۆرجار کتومت وەک گەواڵەی هەوری بەهاران چۆن لە جێگەیەک شریخە و گرمەی لێ هەڵدەستێ و دەست پێ دەکات و بەڕێوە بەرەو باکور نمەبارانێک دەبارێنێ بەڵام ڕەهێڵە و ڕێژنە بەخوڕ و تاوەکە لە شوێنێکی زۆر دوور دەبارێت. هەندێک جار حەیرانبێژیش وا دەکات، دەسپێکی قسەکانی لە شوێنێکە و، دەڕوا هەتا لە شوێنێکی دوور، مەبەست دەسپێکی کە ئەمە خۆشی و بزە و سەرسامییەک بە گوێگرەکە دەبەخشێ و گەلێک جار لە کۆڕ و دانیشتنان (ئووو...)ەکی دوور و درێژ لە دەمی گوێگر دێتە دەرەوە. ئەم هونەرەی حەیرانبێژیش شان بەشانی هونەر و ڕووداوە سەیرەکەی سروشتە.

هەولێر: ١٨ نیسان ٢٠٠١

بۆ: دایکم... کە لەوەوە لە واتای سۆز و

خۆشەویستی و میهر و وەفا گەیشتم!!

دیاری و یادگارە...

غەفوور مەخمووری

ناوەڕۆک

پێــشــەکی ٥

فەسڵی یەکەم

بەشی یەکەم- پێناسەی حەیران ٢١

بەشی دووەم- لە هەگبەی حەیراندا ٢٧

بەشی سێیەم- جۆرەکانی حەیران ٣٢

فەسڵی دووەم

بەشی یەکەم- حەیران لە ڕووی فۆڕمەوە ٣٨

بەشی دووەم- حەیران لە ڕووی ناوەڕۆکەوە ٤٣

فەسڵی سێیەم

بەشی یەکەم- سەردەمی سەرهەڵدانی حەیران ٥٩

بەشی دووەم- مەڵبەندی سەرهەڵدانی حەیران ٦٢

ئەنجــام ٧١

سـەرچاوەکـان ٧٣

پاشکۆکـان ٧٥

پێشەکی

نەتەوەی کورد وەک هەر نەتەوەیەکی تری سەر رووی زەمین خاوەن فۆلکلۆرێکی زیندوو و رەسەنە و، یەکێکە لە نەتەوە دەوڵەمەندەکانی جیهان لە فۆلکلۆردا و، بە هۆی ئەو فۆلکلۆرە رەسەنە شارستانێتی و داب و نەریت و مێژوو و کلتوری خۆی پاراستووە.

فۆلکلۆر بەردی بناغەی ئەدەبیاتی هەر نەتەوەیەکە (بناغەی ئەدەب لە فۆلکلۆر دایە، فۆلکلۆر کەرەسەیەکی خاوی مەزنە و سەرچاوەیە بۆ هۆنەر و بوێژان، ئەگەر بە باشی لە رابردوو بگەین، بەرهەمی ئەمرۆمان زۆر رەنگین ئەبێ و ئنجا زۆر بە وردی لە گرنگی فۆلکلۆر ئەگەین - گۆرکی).

گۆرکی مەزن بەم شێوەیە چاوی سەرسامی دەداتە فۆلکلۆر و مەزنی فۆلکلۆر دەنرخێنێ. ئێمەش بۆ ئەوەی لە رابردوومان بگەین و بەرهەمی ئەمرۆمان رەنگین بکەین پێویستە لە فۆلکلۆری نەتەوەکەمان بکۆڵینەوە.

(حەیران) کە بەشێکی هێژای ئەم فۆلکلۆرەیە، تا ئێستا زۆر کەمی لەسەر نووسراوە و بایەخێکی ئەوتۆی پێ نەدراوە، کە لە راستیدا بابەتێکی وا دەبوا تا ئێستا چەندین لێکۆڵینەوەی زانستی لە بارەوە بکرابووایە، بەڵام بەداخەوە جگە لە هەندێ هەوڵ لە بواری کۆکردنەوە و چەند هەوڵێکی سەرەتایی بۆ لێکۆڵینەوە

شتێکی تر شک نابەین. ئەمە لە لایەک، لە لایەکی ترەوە گەورەیی و پیرۆزی حەیران وایان کرد کە ئەم لێکۆڵینەوەیە بۆ ئەم بابەتە ئەنجام بدەم. لێکۆڵینەوەکەم دابەشی سەر سێ فەسڵ کردووە:

فەسلی یەکەم لە سێ بەش پێکهاتووە، لە بەشی یەکەمدا وشەی (حەیران)م لێکداوەتەوەو پێناسەم کردووە، لە بەشی دووەمدا تا ئێستا چی لە بارەی حەیران نووسرابێ وەبەر چاوم خستووە، لە بەشی سێیەمدا باسی جۆرەکانی حەیرانم کردووە.

فەسڵی دووەم لە دوو بەش پێکهاتووە، لە بەشی یەکەمدا لە فۆرمی حەیران و لە بەشی دووەمدا لە ناوەرۆکی حەیران دواوم.

فەسڵی سێیەم کە ئەویش لە دوو بەش پێکهاتووە، لە بەشی یەکەمدا لە سەردەمی سەرهەڵدانی حەیران و لە بەشی دووەمدا لە مەڵبەندی سەرهەڵدانی حەیرانم کۆڵیوەتەوە.

ئومێد دەخوازم بەم کورتە لێکۆڵینەوەیەم سواڵەیەکم خستبێتە سەر گیشە و گەلاوێژی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی و چەند روبەیەکم لە راستە رەوسەی حەیران دەور کردبێتەوە.

غەفوور مەخمووری
هەولێر ١٩٩٥/٥/١٥

فەسڵی یەکەم

بەشی یەکەم
پێناسەی حەیران

وشەی حەیران وەک دانەیەکی فەرهەنگی مانای (سەرسوڕماو، سەرگەردان، بەڵاگێڕ) دەگەیەنێت، جگە لەوەش واتای جۆرە مەقامێکی کوردی دەبەخشێت کە لە سەر مەقامی بەیات دەگوترێت.

لە زمانی عەرەبیشدا (حەیران) لە (الحيرة)ەوە هاتووە کە کەسێک لە کارێکیدا یا لە هەڵوێستێکیدا دووچاری وڕی و گێژی بێت و سەری لێ بشێوێ ئەو کەسە (حائر) یان (حیران)ی پێدەڵێن.

هەردوو وشەی (حەیران)ی کوردی و عەرەبی هەر یەکەیان دانەیەکی فەرهەنگی زمانەکەی خۆیانن و بەندن بە زمانەکەوە، جۆرە لێکچوونێک لە نێوان هەردوو وشەکە هەیە، ئەویش زۆر جار حەیرانبێژ لە دووری خۆشەویستەکەیدا وڕو گێژ دەبێ و ئاگری ئەڤینی گراوەکەی سەری لێدەشێوێنێ، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە هەردوو وشەکە یەکن، لەبەر ئەوەی (حەیران)ە کوردییەکە کوردییە و لای کورد بۆتە ناوی مەقامێک و چەمکێکی تایبەتی هەیە و

ئەوەی لای عەرەبیش ئەوا تایبەتە بە عەرەب و لە فەرهەنگی عەرەبیدا واتای خۆی هەیە کە لە سەرەوە باسمان کرد.

تا ئێستا زۆر کەم لە بارەی (حەیران)ەوە نووسراوە، بۆیە پێناسەکردنی حەیران بەپێی ئەو سەرچاوە و نووسینانە دەکەین کە تا ئێستا بڵاو کراونەتەوە.

(د. مارف خەزنەدار) بەم شێوەیە لە حەیران دەدوێ: (وشەی «حەیران» بۆ ئەم بابەتە شیعرە بەکار ئەهێنرێ کە بەشێوەی کرمانجی خواروو «سۆرانی» هەڵئەبەسترێ، وە زیاتر لە ناوچەکانی هەولێر و کۆیە و ڕەواندز و مەهاباد و سنە، بە تایبەتی لەناو خێڵەکاندا باوە)(١).

(د. مارف خەزنەدار) تەنها لە رووی دەرەوە سەیری حەیرانی کردووە لەبەر ئەوەی باس لە کێش و قافیەی حەیران دەکا لە کتێبەکەیدا (کێش و قافیە لە شیعری کوردیدا) بۆیە باس لە ناوەڕۆکی حەیران ناکات. جگە لەمەش (حەیران)ی بە بابەتێکی شیعر داناوە، کە ئەمەش پێچەوانەی رای زۆربەی زۆری لێکۆڵەرەوانی حەیرانە، زۆربەی زۆری لێکۆڵەرەوانی حەیران، حەیرانیان بە (پەخشانە شیعر) داناوە. (لە بەشی یەکەمی فەسڵی دووەمی ئەم لێکۆڵینەوەیە بە وردی باس لەم بابەتە کراوە) (خالد جوتیار) دەڵێ: (حەیران پارچە پەخشانێکی پاراو و ناسکە، بە

(١) معروف خەزنەدار – کێش و قافیە لە شیعری کوردیدا. الوفاء. بەغدا ١٩٦٢ – ل٣٨-٣٩

زمانێکی سادەی خۆمانە نووسراوە دەشێ «پەخشانە شیعری» پێ بگوترێ و دەستوورو ئاکاری تایبەتی خۆی هەیە، ئەگەر سەربەند و دوابەندی یەک نەگرنەوە بە حەیران دانانرێت، حەیرانیش بەشی زۆری دڵداری و وەسفە لەم دواییەشدا هەستی نەتەوایەتی و مەسەلەی شەڕ و کارەساتەکانی لە ئامێزی خۆی گرتووە)[2].

هەروەها (رزگار خۆشناو) بەم شێوەیە حەیران دەناسێنێ: (تایبەتە بە ناوچەی «سۆران»، بە تایبەتی لەم هەرێمانەدا بنجی خۆی داکوتاوە و بووە بە زمانحاڵی خەڵک: «دەشتی هەولێر - بەشێک لە خۆشناوەتی- بەشێک لە هەرێمی پشدەر»)[3].

هەروەها دەڵێ: (رستەکانی حەیران رەوتی شیعری تەواوی نیە، لەمەدا باس لە دڵداری و وەسف و جوانی و شۆخ و شەنگی ئافرەت و سروشت و کەلچەری نەتەوەی کورد دەکات، هەروەها بە شێوەیەکی گشتی و لە قالبێکی تەرز و پڕ لە سۆزی خەیاڵی و دڵگیری کە بەتەواوی گوێگر دەخاتە دەریای خۆشەویستی و ژیانێکی نوێوە)[4].

(ئەسعەد عەدۆ)ش لە پێناسەی حەیراندا دەڵێ: (حەیران جۆرە مەقام و ئاوازێکی تایبەتە، ئاوازی شمشاڵی شوانەکانی دەشت و

(٢) خالد جوتیار - کورتە سەرەتایەک - حەیران. رۆشنبیری نوێ - ژ (٦٣) - ل٤٢ .

(٣) رزگار خۆشناو - مەقامە تایبەتەکانی کورد. رۆشنبیری نوێ - ژ (٨١)- ل٤٠ .

(٤) سەرچاوەی پێشوو... ل٤١ .

دۆڵ و پاڵ شاخەکانی کوردستانە، ئەو دەنگە زولالە رەسەنی کوردە، ئەو پەخشانە رازاوەی سەر و بن گرێدراوەیە، ئەو دەنگەی کە مرۆڤی کورد دەگەڕێننەوە جیهانی بەرفرەوان و رەسەنی نەتەوەی کورد و بە ئاسمانی کوردستان باڵە فڕکێ دەکا...)[5-6].

(ئەحمەد حەیران)یش لە (دیوانی حەیران بێژان)دا دەڵێ: (جۆرێکە لە جۆرەکانی مەقام، تایبەتە بە نەتەوەی کورد، جۆرە ئاواز و هەڵبەستێکی تایبەتی خۆی هەیە، لە لادێوە سەری هەڵداوە، شێوەی دارشتنی زیاتر دەچێتەوە سەر پەخشانە هۆزان، چونکە هەموو دوا بەندەکانی بەیەک قافیە کۆتایی دێت، بە زۆری باسی جوانی ئافرەت و، دڵداری و، وەسفی سروشت و کەمێکیش ستایش و پیاهەڵدان دەکات)[7].

سەعدوڵلا ئیسماعیل شێخانی کە ئەویش یەکێکە لەوانەی بایەخ بەم بوارە دەدا دەڵێ: (لە نێو دەریای هونەری گۆرانی کوردی حەیران شەقڵێکی تایبەتی هەیە لە پاڵ مۆرکێکی رەسەنانەی کوردی دا هەردەم گۆشکراوی خەم و پەژارە بووە)[8].

(نامق هاوکار)یش وا لە حەیران گەیشتووە: (حەیران ئەم ووشە

(٥) ئەسعەد عەدۆ - لاوک و حەیران لەفۆلکلۆردا. رۆشنبیری نوێ - ژ (١١٠) - ل١٥٢ .

(٦) ئەسعەد عەدۆ - لیرەیەک لە گەنجینەی نەتەوەی کورد. علاء - بەغدا - ١٩٨٤- ل١٣ .

(٧) ئەحمەد حەیران - دیوانی حەیران بێژان. ئەسعەد - بەغدا- ١٩٨٨-ل٥

ناسک و پاراوانە، ئەم ووشە پڕ جۆش و خرۆشانەی، ئەم ووشە سادە و دەروون تەزێنانەیە کە حەیران بێژ لە سەر بەند و دوابەند لێکی دەداتەوە و بە سەروایەکی وەکو یەک دەستی پێدەکا و کۆتایی دێنێت)(٩).

ئەو پێناسانەی سەرەوە، تێگەیشتنی ئەو کەسانەیە کە لە حەیرانیان کۆڵیوەتەوە. دیارە چێژ وەرگرتن و تێگەیشتن لە لای هەر خوێنەر و نووسەرێک بە شێوەیەکە و چەمک و دەلالەتی خۆی هەیە، هەر بۆیەشە هەر یەک لەو نووسەرانە بە جۆرێک لە حەیران گەیشتوون. هێنانەوەی ئەم پێناسانەش بۆ ئەوەیە کە خوێنەر بە وردی سەرنجیان بدات و لە مەوە لە چەمکی حەیران بگات.

بە لای منەوە حەیران ئەو ئاوازە بە سۆزەیە کە وا لە گەرووی شمشاڵی شوانەکانی کوردستان دێتە دەرەوە و بە ڕۆژگارێکی ترمان ئاشنا دەکات ئەویش ڕۆژگاری رابردووە، باسی ژیانی سادە و ساکاری کۆمەڵی کوردەواری و جوانی و ناسکی ئافرەت و خۆشەویستی نێوان کوڕەتیمە حەیران و کچەتیمە حەیران و جوانی و رازاوەیی سروشتی کوردستان و راوو راوشکارمان بۆ دەکات و سۆزی پەنگ خواردووی ناوەوەی کوڕەتیمە حەیرانە و دەکوڵێ و

(٨) سەعدوڵلا شێخانی و خالد جوتیار - حەیران و مەرگی غەریبان. الحوادث - بەغدا - ١٩٩٠ - ل٦ .
(٩) هەمان سەرچاوە - ل٤٧ .

هەڵدەچێ!!

تۆماری ئەڤینە و باس لە بەمراد نەگەیشتن و بێ وەفایی ماڵە بابی نازدار حەیرانێ لە بەرامبەر خۆشەویستی و وەفاداری کچەتیمە حەیران و کوڕەتیمە حەیرانێ دەکات. هەناسەیەکە بۆن کروزی دووری و سۆزداری و توانەوە و هەڵقرچان و فەنا بوونی لێدێ!!

هەندێ جاریش خۆشی و ناخۆشی نەتەوە و کارەسات و ڕووداو و نەهامەتییەکان لە ئامێز دەگرێ.

بەشی دووەم

لە هەگبەی حەیراندا

سەرەڕای دەوڵەمەندی حەیران لە فۆلکلۆری کوردیدا تا ئێستا شتێکی ئەوتۆ نەکراوە بۆ ساغکردنەوە و لێکۆڵینەوەی حەیران و لە بواری کۆکردنەوەشدا ئەوا شتێکی زۆر کەم کراوە، بۆیە کە لێکۆڵەرەوەی کورد بیەوێ لەم بابەتە بکۆڵێتەوە تووشی هیلاکی دێت لەبەر ئەوەی سەرچاوە بۆ ئەم باسە زۆر کەمە و ئەوەی کە هەشە زیاتر تۆمارکردنی دەقی (حەیران)ە بێ لێدوان و لێکۆڵینەوە.

دوای گەڕان بە دوای سەرچاوە و نووسین بۆ ئەم باسە، چەند سەرچاوەیەکم کەوتە دەست ئەگەر تایبەتیش نەبن بە حەیران، ئەوا بەکورتی باسیان لە حەیران کردووە، پێویستە ئەم سەرچاوانە تۆمار بکرێن، بۆ ئەوەی ئەگەر یەکێک ویستی لە بارەی (حەیران) بنووسێ بگەڕێتەوە سەریان، ئەوەی تا ئێستا وە چنگم کەوتبێ ئەمانەن:

١- کوردی - مەریوانی - گۆرانی. أیتام - بەغدا - ١٩٣٢:
ئەم کتێبە دەقی (٨) حەیرانی گرتۆتە خۆ بەبێ هیچ لێدوانێک.

٢- رەسووڵ بێزار گەردی - بژار. دار المعرفة - بەغدا - ١٩٥٧
دەقی (٥٠) حەیران، بێ لێدوان.

٣- رەسووڵ بێزار گەردی - گوڵە مێلاقەی کوردستان. النجاح-

بەغدا- ١٩٦٠ دەقی (٤٣) حەیران، بێ لێدوان.

٤- د. مارف خەزنەدار - کێش و قافیە لە شیعری کوردیدا.
الوفاء- بەغدا - ١٩٦٢ دەقی (٢) حەیرانی بڵاو کردۆتەوە و لە ڕووی قافیەوە لێیدواوە.

٥- محەمەدی مەلا کەریم - کۆمەڵێک لاوک و حەیران. الشفیق - بەغدا -١٩٦٨ .
دەقی (٩٥) حەیران، بێ لێدوان، ئەوەی شیاوی باسە دەقی حەیرانەکانی نێو ئەم کتێبە هەڵەی زۆریان تێدایە، بە بڕوای من کاکە حەمەی مەلا کەریم، خۆی دایڕشتوونەتەوە، بۆیە ئەو هەموو هەڵەی تێکەوتووە.

٦- محمد کریم شریف - فۆلکلۆری هۆنراوەکانی کوردەواری.
الحوادث - بەغدا - ١٩٨٦ . دەقی (٤) حەیران، بێ لێدوان.

٧- مەحمود زامدار - دەروازەیەک بۆ ئاواز و گۆرانی کوردی.
الحریة- بەغدا- ١٩٨٠ . لە لاپەڕە (١٢٠) تەنها دەقی (١) حەیرانی بڵاو کردۆتەوە.

٨- ئەسعەد عەدۆ - لیرەیەک لە گەنجینەی نەتەوەی کورد. علاء- بەغدا - ١٩٨٤ . دەقی (٦) حەیران، لەگەڵ کورتە باسێک بە ناوی (ئاوڕدانەوەیەک لە حەیران...) لەم کتێبەدا بڵاو بۆتەوە، بەڵام هەمان زانیاری دووبارە بە کەمێک فراوانتر لە گۆڤاری رۆشنبیری نوێ - ژمارە (١١٠)ی ساڵی ١٩٨٦دا بڵاو بۆتەوە.

٩- ئاوازی ئەحمەدی حەمەدەمینی دزەیی- فۆلکلۆری کوردی لە

ناوچەی دزەییاندا. الادیب البغدادیة - بەغدا - ١٩٨٤ . لەم کتێبەدا دەقی (٣) حەیران لە گەڵ سەرەتایەکی چەند وشەیی بڵاو بۆتەوە.

١٠- ئەحمەد حەیران - دیوانی حەیران بێژان، ئەسعەد - بەغدا- ١٩٨٨ . ئەم کتێبە بریتی‌یە لە پێشەکییەکی کورت لە بارەی حەیران لەگەڵ ژیان و بەرهەمی (٣) حەیرانبێژی کورد (مستەفا کۆر- عوسمان حەیران- خدر حەیران). دەقی (١٠٨) حەیرانی گرتۆتە خۆ کتێبێکی تایبەت بە حەیرانە.

١١- سەعدوڵلا ئیسماعیل شێخانی- سەربردەی کۆمەڵە حەیران بێژێکی کورد. ئەسعەد- بەغدا- ١٩٨٨ . ئەم کتێبە سەرەڕای پێشەکییەکی کورت، ژیان و بەرهەمی (٣٠) حەیرانبێژی گرتۆتە خۆ، ئەم کتێبەش زیاتر دەچێتە قاڵبی کۆ کردنەوە.

١٢- غەفوور مەخمووری- سەرەتایەک بۆ حەیران و کورتەیەک لە ژیانی حەمەد بەگی. الحوادث- بەغدا- ١٩٨٩ . ئەم کتێبە لێکۆڵینەوەیەکە لە بارەی حەیران، ئەوەندەی ئاگادار بم تاکە کتێبە کە سەربەخۆ لە حەیرانی کۆڵیبێتەوە، وەکو نموونەی حەیرانبێژێکی سەرکەوتووش باس لە (حەمەد بەگی) کراوە.

١٣- سەعدوڵلا شێخانی - خالد جوتیار - حەیران و مەرگی غەریبان. الحوداث - بەغدا- ١٩٩٠ .

ئەم کتێبەش تەرخانکراوە بۆ لێکۆڵینەوەی حەیران و چوار بابەتی گرتۆتە خۆ کە بە پێنووسی فۆلکلۆریستان (سەعدوڵلا شێخانی و

خالد جوتیار و نامق هاوکار) و مۆسیقاژەن (ئامانج غازی) نووسراون.

١٤- غەفوور مەخمووری - بناری قەرەچوغ. الامة- بەغدا- ١٩٩٠ . دەقی (١٢) حەیران و لێکدانەوەی وشەکانی نێو حەیرانەکانی گرتۆتە خۆ.

جگە لەم کتێبانەی سەرەوە لە رۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکانیشدا چەند هەوڵێکی سەرەتایی دراوە بۆ باسکردنی حەیران چ بە تایبەت چ لەگەڵ بابەتێکی تردا، چەند نووسەرێک لە حەیران دواون. ئەوەی تا ئێستا ئاگادارم ئەمانەن:

١- کورتە سەرەتایەک- حەیران- خالد جوتیار. رۆشنبیری نوێ - ژمارە (٦٣) ئەیلول و تشرینی یەکەم - ١٩٧٧- ل (٤٠ - ٤٣).

٢- حەیران- خالد جوتیار. بەیان- ژمارە (٤٨)- ئادار و نیسان - ١٩٧٨ ل (٧٢-٧٣).

٣- مەقامە تایبەتەکاتی کورد - رزگار خۆشناو. رۆشنبیری نوێ - ژمارە (٨١) حوزەیران - تەمموزی ١٩٨٠ - ل (٤٠-٤١).

٤- ئاشناییەک لەگەڵ لاوک و حەیراندا - ئەحمەد حەیران. کاروان- ژمارە - (٢١)- حوزەیران- ١٩٨٤ - ل (٨٠-٨١).

٥- لاوک و حەیران لە فۆلکلۆردا - ئەسعەد عەدۆ. رۆشنبیری نوێ- ژمارە (١١٠) ساڵی ١٩٨٦ - ل (١٥٢-١٥٨)

٦- گومبەتی برایمی بایزی - غەفوور مەخمووری. کاروان - ژمارە (٧٩) ئەیلول ١٩٨٩ - ل (١٠٥-١٠٦).

٧- چەپکێ حەیران و وتەیەکی پێویست - غەفوور مەخمووری. ئۆتۆنۆمی - ژمارە (٦٠) ساڵی ١٩٨٩ - ل ١٠٣-١٠٤

٨- هونەرمەندی میللی خدر گردگراوی - غەفوور مەخمووری. هاوکاری (١٠١١).

٩- حەیرانبێژ و بەند بێژ مەولود شۆڕەزەرتکەیی - غەفوور مەخمووری. هاوکاری (١٠٨٨) - ١٩٨٩/٦/٢٩ .

١٠- حەیرانبێژ سەعید باداوەیی- غەفوور مەخمووری. ڕەنگین - ژمارە (٢١) - تەمووزی ١٩٨٩ - ل (١٥).

١١- فۆلکلۆرپەروەر (سەعدوڵلا شێخانی) زۆربەی ناوەڕۆکی کتێبەکەی (سەربردەی کۆمەڵە حەیران بێژێکی کورد)ی لە ڕۆژنامەی هاوکاری‌دا بە چەند بەشێک بڵاو کردۆتەوە.

جێی باسە ئەو سەرچاوانەی کە لە پێشەوە ئاماژەمان بۆ کردن بە تایبەت کتێبەکان زیاتریان تۆمار کردنی دەقی حەیرانن بەبێ لێکۆڵینەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ تا ئێستا بە وردی لە حەیران نەکوڵراوەتەوەو لێکۆڵینەوەی تێر و تەسەلی لەسەر نییە. بۆ نووسینی نێو گۆڤار و ڕۆژنامەکانیش؛ ئەوا هەر هەوڵی سەرەتایین و لێکۆڵینەوەی فراوان نین. لەم لێکۆڵینەوەیەشدا ئاماژە بە ناوەڕۆکی زۆربەی ئەو نووسینانە کراوە، بەڵام دوان لە یەک بە یەکی ناوەڕۆکی ئەم نووسینانە، لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆی گەرەکە.

بەشی سێیەم

جۆرەکانی حەیران

بۆ دیاریکردنی جۆرەکانی حەیران تا ئێستا دوو ڕا هەیە:

١- دابەشکردن بە پێی ئەو ئاوازەی حەیرانی پێ دەگوترێ (بەرزی و نزمی).

٢- دابەشکردن بە پێی ناوچە. رزگار خۆشناو دەڵێ: (بۆمان هەیە حەیران بکەین بە «٣» بەشەوە:

یەکەم: سەرچیایی و «ناوچەی تیرە و هۆزی خۆشناوەتی» کە شەقڵاوە و هیران و هەریر و سەلاحەدین دەگرێتەوە.

دووهەم: پشدەری «ناوچەی کۆیە و ڕانیە و قەڵادزێ» دەگرێتەوە.

سێهەم: حەیرانی دەشتی هەولێر «کە تایبەتە بە تیرە و هۆزی» «گەردی و دزەیی»[١٠].

رزگار خۆشناو؛ جۆرەکانی حەیرانی بە پێی ناوچە دیار کردووە، بە بڕوای من حەیران بە پێی ناوچە دیار ناکرێ بەڵکو بە پێی شێوەی گوتنەکە دیاری دەکرێ لەبەر ئەوەی حەیرانی ئەو ناوچانەی ناوبراو ناوی بردوون لە ڕووی فۆرم و ناوەڕۆکەوە. جیاوازییەکی ئەوتۆیان نیە و شێوازی گوتنیش لە ڕووی بەرزی و نزمی دەنگی

---

(١٠) رزگار خۆشناو - مەقامە تایبەتەکانی کورد. ڕۆشنبیری نوێ - ژ (٨١) - ل ٤١ .

حەیرانبێژ دیاری دەکات.

(ئەحمەد حەیران)یش هەمان ڕای (رزگار خۆشناو)ی هەیە و دەڵێ: (بەلای منەوە جۆرەکانی حەیران ناگەڕێتەوە بۆ ئەو ئاوازەی حەیرانی پێ دەڵێن چونکە حەیران هەر لە سەرەتای بوونیەوە بە یەک نزم دەگوترێ کەس ناتوانێ دەسکاری بکات. بەڵام دەتوانین بڵێین جۆرەکانی حەیران دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی ناوچەکان و سروشت و ئاو و هەوای ئەم هەرێمەی حەیران بێژەکەی لێ پەروەردە بووە حەیرانیش دەبێ بە سێ جۆرەوە کە ئەمانەن:

١- حەیرانی سەرچیایی: ئەمیش ئەوەیە کە حەیران بێژ سەرەتاکەی بە دەنگێکی بەرز هەڵدەدا و وەتا کۆتایی واتە دوابەندی حەیرانەکە ئەم هەڵدانە ناپسێنێتەوە.

٢- حەیرانی پشدەری: ئەم جۆرە حەیرانەش لە ناوچەی کۆیە و رانیە و قەڵادزێ هەیە.

٣- حەیرانی دەشتی هەولێر: کە ناوچەی قەراج و کەندێناوە و مرکیە دەگرێتەوە. تایبەتە بە هۆزی دزەیی)(١١).

وەک لە وەڵامی (رزگار خۆشناو)دا ڕوونمان کردەوە، ئەم جۆرە دابەشکردنە ڕاست نیە، لەبەر ئەوەی سەرەڕای لەیەک نزیکی فۆرم و ناوەڕۆکی حەیرانەکان وشە و زاراوەکانی نێو تێکستی

(١١) ئەحمەد حەیران – ئاشناییەک لە گەڵ لاوک و حەیراندا. کاروان – ژمارە (٢١) – ل٨٠ .

حەیرانەکانیش تا ڕادەیەکی زۆر لە یەکتری نزیکن.

بەڕای من جۆرەکانی حەیران بەپێی ئەو ئاوازەی حەیرانی پێدەگوترێ دیار دەکرێ، لەبەر ئەوەی دوای ورد بوونەوەم لە حەیران بۆم دەرکەوت کە حەیران بە دوو جۆر دەگوترێ:

أ- سەرچیایی.

ب- مەجلیسی.

ئەم دوو جۆرە گوتنەش لە تەواوی ناوچەکاندا هەن.

حەیرانبێژی ناوچەی خۆشناوەتی یا دەشتی قەراج یا پشدەر بەم دوو جۆرە حەیران دەڵێن. زووتریش رام لەم بارەیەوە وا بووە (بەڕای هەندێ لە فۆلکلۆر پەروەران حەیران سێ جۆرە: «سەرچیایی- مەجلیسی- پشتڕێیی» ، بەڕای من حەیران هەر حەیرانە!! بەڵام سروشتی دەنگی حەیرانبێژەکە وا دەکات کەوا حەیران دابەشی دوو جۆر بکەین:

أ - سەرچیایی: ئەم جۆرە حەیرانە بە هەوایەکی بەرز دەگوترێت و دەبێت چینەکانی دەنگی حەیرانبێژەکە بە هێز بن و بەدەنگێکی بەرز حەیرانەکە هەڵبدات، باشترین حەیرانبێژ لەم مەیدانەدا خوا لێ خۆشبووان (عومەر گاوەرەیی و حەمەد بەگی)ین. ئەگەر گوێ بدەینە کاسێتە تۆمار کراوەکانیان بۆمان دەردەکەویت کەوا تا چ ڕادەیەک سەرکەوتنیان وەدەست هێناوە.

ب - مەجلیسی: ئەم جۆرە حەیرانە تایبەتە بە مەجلیس و

دانیشتنی نێو دیوەخان و کۆچک و سەرای پیاو ماقوڵان و بە دەنگێکی نزم و لەسەرخۆ دەگوترێت، تەنها دانیشتوانی نێو مەجلیسەکە گوێیان لێ دەبێت باشترین حەیرانبێژی ئەم بوارەش مام «خدر خەرابەدراوی»یە)(١٢).

(سەعدوڵلا شێخانی)یش هەمان رای هەیە کەوا حەیران دوو جۆرە و بەپێی شێوازی گوتن دابەش دەکرێ و دەڵێ:

(دوای لێکدانەوە و باری سەرنجی خۆشم گەیشتمە ئەو ئەنجامەی کە حەیران دوو جۆری هەیە:

١- حەیرانی کۆچک و مەجلیس «مەجریسی».

٢- حەیرانی سەر چیایی «هەڵدان - هەوایی - سواری»(١٣).

(ئەحمەد حەیران)یش لە (دیوانی حەیران بێژان)ی دا لەم رایەی پێشووی پاشگەز بۆتەوەو دەڵێ: (تا ئێستا جۆرەکانی بەگوێرەی ناوچەکان دانراوە، بەڵام بەرای من ئەم جۆرە دابەشە هەڵەیە، هەر چەندە خۆشم لە ژمارە «٢١»ی کاروان وام کردووە)(١٤).

ورد بوونەوە لەم بۆچوونانە دەمانگەیەنێتە ئەو بڕوایەی کە حەیران

(١٢) غەفوور مەخمووری - سەرەتایەک بۆ حەیران و کورتەیەک لە ژیانی حەمەد بەگی. الحوادث - بەغدا- ١٩٨٩ - ل ٩-١٠.

(١٣) سەعدوڵلا شێخانی و خالد جوتیار - حەیران و مەرگی غەریبان. الحوادث - بەغدا- ١٩٩٠- ل١٩.

(١٤) ئەحمەد حەیران- دیوانی حەیران بێژان. ئەسعەد- بەغدا ١٩٨٨- ل٦.

بەپێی ئەو ئاوازەی حەیرانی پێدەگوترێ دابەش دەکرێ و دوو جۆرە (**سەرچیایی و مەجلیسی**).

بۆ زیاتر روونکردنەوە و دیارکردنی هەردوو جۆری حەیران سەیری ئەم دوو هێڵکارییە بکە:

حەیرانبێژ سەرەتای حەیرانەکەی بەدەنگێکی بەرز دەست

سەرچیایی

پێدەکات و بەهەمان بەرزییش وردە وردە تا دوابەندەکەی دێنێتەوە، بەڵام لە کۆتاییدا کەمێک دەنگی خاو دەکاتەوە، کە کەم کەس هەست بەم خاو بوونەوەیە دەکات.

حەیرانبێژ سەرەتا بە دەنگێکی نزم دەست بەگوتنی حەیرانەکەی

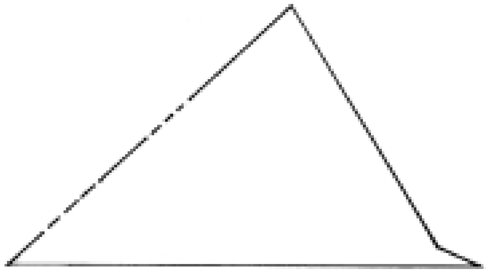

مەجلیسی

دەکـات، وردە وردە دەنگی بەرز دەکـاتەوە و نزم دەکـاتەوە، دواتر وەکو سەرەتاکە دەنگی نزم دەکاتەوە تا دەگاتە دوا بەند.

بێگومـان هەر حەیرانبێـژەو تایبـەتمەندێتی خۆی هەیە لە گـوتن و دارشتنی وشەکاندا بۆیە ناتوانین ئـەم هێڵکارییانە بەتەواوی لەسەر تەواوی حەیرانبێژان دا بنێین، بەڵام بە شێوەی گشتی هەردوو جۆرە حەیرانەکە (سـەرچیایی و مـەجلیسی) لەم هێڵکارییانەدا خۆیان دەنوێنن.

فەسڵی دووەم

بەشی یەکەم

حەیران لە ڕووی فۆڕمەوە

تا ئێـسـتـا زۆر کـەم لەم لایەنەی حـەیران کـۆڵراوەتەوە، ئەگـەر باسـیـش کـرابێ ئەوا بە شـێـوەیەکی لاوەکی بووە و لە بابەتێکی سـەربەخـۆ دا نەبووە. ئەگـەر وەکـو تێکسـتـێکی فـۆلکلۆری سـەیری حەیران بکـەین جگە لە ناوەڕۆکەکـەی خاوەن فـۆڕمێکی تایبـەت بە خـۆشیـەتی، زیاتر لە فـۆڕمی پەخشـانە شیـعـر نزیک دەبێـتـەوە و دەتوانین بە پەخـشـانە شیـعـریشی دابنێین. (شێوەی دارشتنی زیاتر دەچێتەوە سەر پەخشانە هۆزان)(١٥).

ئەمـە ڕای (ئەحـمە حـەیران)ە، (خـالد جوتیـار)یش لەم بارەیەوە وای بۆ دەچێ: (حـەیران پارچە پەخـشـانێکی پاراو و ناسکە، بە زمانێکی سادەی خۆمـانە نووسراوە دەشێ «پەخشـانە شیـعری» پێ بگوترێ(١٦).

هەر بۆ ئەم مەبەستە (رزگار خۆشناو) دەڵێ: (رستەکانی حەیران

(١٥) ئەحمەد حەیران - دیوانی حەیران بێژان . ئەسعەد- بەغدا - ١٩٨٨ - ل٥

(١٦) خالد جوتیار - کورتە سەرەتایەک حەیران. رۆشنبیری نوێ - ژمارە (٦٣) - ل٤٢ .

رەوتی شیعری تەواو نییە)(١٧).

هەروەها (غەفوور مەخمووری) لەم بارەیەوە دەڵێ: (لەراستیدا حەیران شیعر نییە بەڵکو پەخشانە شیعرە. حەیرانیش بەپێی شوێن و ناوچە شێوە زمانەکەی دەگۆڕێت)(١٨).

تێکڕای ئەو رایانەی سەرەوە لەگەڵ ئەوەدان کە (حەیران پەخشانە شیعرە). ئەم پەخشانە شیعرە لە رووی داڕشتنی وشەکانەوە تا رادەیەکی زۆر رستەکان بە یەکەوە بەستراون و زیاتریش وشە و زاراوەی ناوچەیی و شێوازی قسە کردنی رۆژانە تێیدا زاڵە، لە رووی قافیەوە حەیران سێ قافیەی هەیە:

أ- سەربەند.

ب- ناوبەند.

ج- دوابەند.

(حەیران خۆخێ لۆ گۆتە هەناری، بەژنێ باریک وەرە ئەمن و توو دەستێ خۆ تێک بگرین بچینەوە کەرکێ حوسێنی غازی بزانین چی کردیە فەسرێ بواری، نازانم بەژنێ باریک لە مانگی نیسانێ نە

(١٧) رزگار خۆشناو – مەقامە تایبەتەکانی کورد. رۆشنبیری نوێ – ژمارە (٨١) – ل٤١ .

(١٨) غەفوور مەخمووری – سەرەتایەک بۆ حەیران و کورتەیەک لە ژیانی حەمەد بەگی. الحوادث – بەغدا – ١٩٨٩ – ل٨ .

بکەمە داکێ لانکێ نە بیکەمەوە کابانی مارێ)(١٩).

ئەگەر بە وردی سەرنج بدەینە دەقی ئەم حەیرانەی سەرەوە، هەرسێ قافیەکە (سەربەند- ناوبەند- دوابەند) دەبینین کە بریتین لە **(هەناری، بواری، مارێ)**.

دوای ورد بوونەوەم لەو سەرچاوانەی کە لەبەر دەستدان بۆم دەرکەوت کە هیچیان بە وردی باسی ئەم سێ قافیەیان نەکردووە و هی واش هەیە کە بە لایەوە تەنها سەربەند و دوابەند لە حەیراندا هەیە (ئەگەر سەربەند و دوا بەندی یەک نەگرنەوە بە حەیران دانانرێت)(٢٠).

ئەمە ڕای (خالد جوتیار)ە، (ئەحمەد حەیران)یش تەنها باس لە دوا بەندی حەیران دەکا و دەڵێ: (هەموو دوا بەندەکانی بە یەک قافیە کۆتاییان دێت)(٢١).

بەڵام دوای ورد بوونەوەی تەواوم لە کۆمەڵێ تێکستی حەیران گەیشتمە ئەو بڕوایەی کە دەبێ حەیرانی تەواو (سەربەند و ناوبەند و دوابەندی) هەبێت ئەگەر نا حەیرانێکی ناتەواوە.

(١٩) غەفوور مەخمووری – بناری قەرەچوغ. الامە – بەغدا- ١٩٩٠ – ل٤١.

(٢٠) خالد جوتیار – کورتە سەرەتایەک – حەیران. رۆشنبیری نوێ- ژمارە (٦٣) – ل٤٢ .

(٢١) ئەحمەد حەیران- دیوانی حەیران بێژان. ئەسعەد-بەغدا- ١٩٨٨-ل٥ .

دەتوانین وردتر بە هێلکارییەک ئەم قافیانە دەست نیشان بکەین، بۆ ئەوەی باشتر ئاماژە بە خاڵی قافیەکان بکەین ئەم سێ هێڵە دەکێشین:

بۆ رستەی نێوان قافیەکان، ئەوا بە گوێرەی کورتی و درێژی

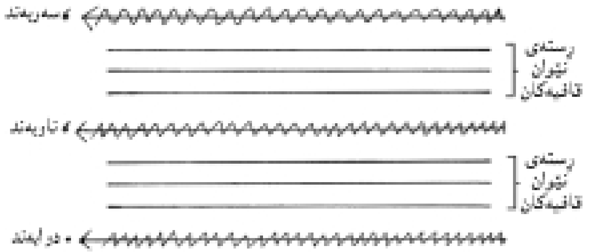

تێکستی حەیرانەکە دەگۆڕێت، لەوانەیە هەندێ جار حەیرانبێژ بە هەناسەکی کورت کۆتایی بە حەیرانەکەی بهێنێ و هەندێ جاریش هەناسەکەی درێژ بکاتەوە و رووبەری حەیرانەکەی بەر فراوان بکات. بەڵام ئەم بەر فراوان کردنەی رووبەری حەیران کار ناکاتە سەر قافیەکانی. حەیران لە ڕووی وێنەی هونەریشەوە، وێنەی زۆر جوانی تێدایە و، وا هەست دەکەیت کە شاعیرێکی بە ئەزموون ئەم وێنەیەی بە وشە کێشاوە، کاتێ بەژن بە(شترە نمام) و مەمک بە (زەردە لیمۆ) و روومەت بە (تۆپێ گوری) و یا (شاملێ بە کەزی) (گەردەنێ زەرد) و (بەژنێ باریک) و (دەستێ بە بازن) و (مل و خەناوکەی چل و چار گەزی) و... تد.

بۆ نموونە با سەیری تێکستی ئەم حەیرانە بکەین بزانین حەیرانبێژ چۆن وێنەی خۆشەویستەکەی دەگرێ:

(لە بانی بانیان لە بانێ کۆیێ، کیژ دەبا بەژنت لە بۆ من بمینێ بەشترە نمامەکانی شین دەبی لە وراتی خالیس و مەندەلی لەسەران دەگرن نارنجە لە بنان دەگرن زەردە لیمۆیێ، وەڵلاهی ئەگەر سێ ماچان وەرگرم لە گەردەنێ زەرد خۆم نادەم بە خودای بە حاکمی زاخۆیێ) (٢٢).

با بە تی چاوێ سەیری ئەم وێنە ناسکەش بکەین:

(حەیران دەرێم: مەخموور لەمن بە نزمە بایە،
چاوی گەلە ڕەشە، بسکی بادایە،
ئەگەر حەیرانی کاکی خۆتان ناناسن
بەژنی گەلە باریکە، پشتێ دەستی و
چەرخا رووەمەتی کوترایە،
ئەمن بە خراپی خۆم شک نایێ
ئەورۆ دانی هێواری بەژنێ باریکەرانە
لۆ چی دری لە من دامایە.) (٢٣)

(٢٢) سەعدوڵلا ئیسماعیل شێخانی- سەربردەی کۆمەڵە حەیران بێژێکی کورد. ئەسعەد - بەغدا- ١٩٨٨- ل٢٢ .

(٢٣) غەفوور مەخمووری- چەپکێ حەیران و وتەیەکی پێویست. ئۆتۆنۆمی ژ (٦٠) ل١٠٤ .

بەشی دووەم

حەیران لە رووی ناوەڕۆکەوە

دوای گوێ گرتنم لە حەیرانبێژان و ورد بوونەوەم لە تێکستی ئەو حەیرانانەی کە بڵاو بوونەتەوە یا بە دەستنووسی لە بەردەستدان گەیشتمە ئەو بڕوایەی کە حەیران لە ڕووی ناوەڕۆکەوە دەبێ بکرێ بە دوو بابەت:

أ- سەرەکی

ب- لاوەکی

ناوەڕۆکی بابەتە سەرەکییەکان بریتین لە (دڵداری- سۆزدان- ئایینی- وەسف- دەردی دووری) و ناوەڕۆکی بابەتە لاوەکییەکانیش بریتین لە (مێژوو- دڵدانەوە- بەزم و رابواردن- سێکس- پیاهەڵدانی منداڵان- دەردی پیری- وەسیەت و راسپاردە- شیوەن...).

ئەوانەی لە حەیرانیشیان کۆڵیوەتەوە هەر یەکە رایەکی هەیە، بەڵام ئەم ورد بوونەوەیەم ئەوە ناگەیەنێ کە من رایەکانی پێشووم رەتکردۆتەوە. سەعدوڵلا شێخانی لە رووی ناوەڕۆکەوە حەیرانی دابەشی سەر ئەم بابەتانە کردووە (دڵداری- غەریبایەتی و دابڕان- ئایینی- یەختیاری و پیری- مێژوویی- دڵدانەوە و یادکردنەوە- پیاهەڵدانی منداڵان) (٢٤).

(سەعدوڵلا شێخانی) بابەتەکانی بە(سەرەکی و لاوەکی)یەوە تێکەڵاو کردووە، نووسەرانی تریش هەمان شتیان کردووە. ئەوەتا (ئەسعەد عەدۆ)یش ناوەڕۆکی حەیرانی بەم جۆرە دابەشکردووە (دڵداری- ئایین و شیوەن- خۆزگە- جوگرافیا) (٢٥).

من بۆ ئەوەی کە جوگرافیا بکرێ بە ناوەڕۆک بۆ حەیران لەگەڵ ئەوەدا نیم هەر چەندە خۆشم لە دابەشکردنی ناوەڕۆکی حەیراندا جوگرافیام داناوە و بەم شێوەیە دابەشم کردووە (مێژوو- دڵداری- جوگرافیا- ئایین- داشۆرین «بەزم و رابواردن- سێکس») (٢٦).

لەبەر ئەوەی حەیرانبێژ لە پاڵ گەڕان بە دوای ماڵە هەواری کچەتیمە حەیران ئەو ناوچە جوگرافیانە دەگەڕێ، ئەگەر سەیر بکەین دەبینین لە تێکستی هەر حەیرانێکدا ناوی چەند شوێنێک هاتووە، بەڵام بۆ مەبەستی تایبەت، یا ئەوەتا ماڵە بابی کچەتیمە حەیران هۆبە و هەواریان لەو ناوچەیە خستووە، یا کانییەکە نازدار حەیران ئاوی لێدێنی یا چاکێکە گەردەن زەرد دەچێ مرازی لێدەخوازێ!! یا هەندێ جار حەیرانبێژ باس لە گەوارە بارانێک دەکا

---

(٢٤) سەعدوڵلا ئیسماعیل شێخانی- سەربردەی کۆمەڵە حەیران بێژێکی کورد. ئەسعەد- بەغدا- ١٩٨٨- ل٦،٧،٨،٩ .

(٢٥) ئەسعەد عەدۆ- لاوک و حەیران لە فۆلکلۆردا. رۆشنبیری نوێ- ژمارە (١١٠) ساڵی ١٩٨٦- ل١٥٦

(٢٦) غەفوور مەخمووری- سەرەتایەک بۆ حەیران و کورتەیەک لە ژیانی حەمەد بەگی. الحوادث- بەغدا ١٩٨٩- ل١٢،١٦ .

و کۆمەڵێ شوێن دەگەڕێ و لە ناکاو لە شوێنێکدا سەر و پەرچەمی نازدار حەیرانێ تەڕ دەکاتەوە!

(ئەحمەد حەیران)یش لەمەڕ ناوەڕۆکی حەیرانەوە دەڵێ: (بە زۆری باسی ئافرەت و دڵداری و، وەسفی سروشت و کەمێکیش ستایش و پیاهەڵدان دەکات)(٢٧).

هەر لەم بارەیەوە (رزگار خۆشناو)یش دەڵێ: (باس لە دڵداری و وەسف و جوانی و شۆخ و شەنگی ئافرەت و سروشت و کەلچەری نەتەوەیی کورد دەکات)(٢٨).

ئەم بۆچوونانەی سەرەوە تا رادەیەکی باش لە یەکەوە نزیکن و کۆکن لە سەر ئەوەی کە حەیران ناوەڕۆکەکەی بە زۆری باسی (دڵداری- سۆزدان- ئایینی- وەسف- دووری) و هەندێ بابەتی لاوەکی تر (مێژوو- دڵدانەوە- خۆزگە... تد) دەکات.

بۆ زیاتر ئاشنا بوون بە ناوەڕۆکی حەیران لە هەردوو لق (سەرەکی و لاوەکی) دەدوێین:

أ- بابەتە سەرەکییەکان:

مەبەستمان لە بابەتە سەرەکییەکانی ناوەڕۆکی حەیران ئەو

(٢٧) ئەحمەد حەیران- دیوانی حەیران بێژان. ئەسعەد- بەغدا - ١٩٨٨ ل٥

(٢٨) رزگار خۆشناو- مەقامە تایبەتەکانی کورد. رۆشنبیری نوێ- ژ (٨١) حوزەیران- تەموز- ١٩٨٠ ل٤٠

بابەتانەن کە بوونەتە وێردی سەر زمانی حەیرانبێژان و زۆربەی زۆری تێکستی حەیران لەم بابەتانە بێ بەش نین (دڵداری- وەسف- دەردی دووری- سۆزدان- ئایینی).

دڵداری

باس لە خۆشەویستی نێوان کوڕەتیمە حەیران و کچەتیمە حەیران دەکات و بابەتی سەرەکی ناوەڕۆکی حەیرانە. حەیرانبێژ هەوڵ دەدا بە جوانترین شێوە باس لە خۆشەویستەکەی بکات و داخوازی خۆی پێڕابگەیەنێ و جێ ژوان دیاری بکات. کوڕەتیمە حەیران لە عەشقی نازدار حەیراندا دەتوێتەوە. یا باس لە بەیەک گەیشتن دەکات بۆ ئەوەی بە کەیفی دڵی خۆی گەردەنی زەرد بۆن بکا و جۆتە شەمامەی باغەڵێ بگرێ:

(حەیران بە چاوێ من تەماشا بکەن رەوێ مامزان تێکەر بووە مامزەکەی من دابڕا بەتاقی تەنێ، راوچی مە لەڕاوێ دەستم هەروەشاند دارکەرێ لەداران تۆزەک هێروە هەرقەنێ، توخوا گەردەنت برند کە درێ هەردووکمان کەسادین بگرمەوە شەمامەکانی باغەرێ تێر بۆن بکەم خارێ گەردەنێ)(٢٩).

وەسف

حەیرانبێژانمان زۆر وەستایانە و لێزانانە وەسفی زۆر شتی

(٢٩) غەفوور مەخمووری- حەیران بێژ سەعید باداوەیی. رەنگین- ژ(٢١) تەموزی ١٩٨٩- ل١٥ .

جوانیان کردووە و هونەرکارییەکی وایان لە نێو حەیرانەکانیاندا کردووە کە جێی تێرامان و ورد بوونەوە و لێکۆڵینەوەیە. خەناوکە و کراس و کەوا و کورتەکی وایان بۆ کچەتیمە حەیران بە دیاری هێناوە لە عەقل بەدەرە (خەناوکەی چل و چار گەزی- کراسی لە باڵە مێش و کەوای دروستکراو لە جۆرەها گوڵ و شتی سەیر سەیر و......تد) یا کەپری وایان بۆ بەژنێ باریک دروست کردووە هەر ماشەڵڵای پێدەوێت:

(دەمگۆ: برام ئەورۆکە بەوێ ئێوارێ چەندم گاز دەکرد

دیسان دەرێم: لە ئازی کەندێ بندیانان،

بابە شەرتە لە بەینی من و بەژنێ باریک، ئەو سارەکە کەپرەکی لە بۆ وی بکەم دەرێم لە سەرێ قەرەچوغی بناغەیێ کەپرێ دادەنێم لە سۆتکەی دیواری دەکەم بە قەنەفرێ کاریتەی داوێمێ لە داری سۆرگورێ هەراشی دەکەم بە رەشە رحانێ سواقی دەدەم بە خەنەی مارنجی دەکەم بە خاسەرەنگێ دەیرشێنم بە بۆنێ گوراو و رەشە رحانان،

دەوجە دەمگۆتە برادەران خەوێ کەپرێ کەینێ خۆشە لەگە ناسک بەدەن و روو بە خار و چاو بە دەرمانان ئەوەل مانگی پایزێ وەختی مار لە دەرێن لەبەر شەوبای شەوێ کزەیێ شەماری برجی ئەستێران مانگی لە چاردەی لەگەر ئەو زالم بابەی گەلە خەمگیرە دەمگۆ: شەو لە سێ باری نیوە شەوێ لەسە کەپرێ خەو گەلە خۆشە لە بە

بۆنی قەنەفر و مەرحەمان تکە تکەی گوراوێ دەنگی ماچان ئەدی نەم دەگۆ بڕوا بەسەرمارە بێگانان)(٣٠).

دەردی دووری

حەیرانبێژ ئەو کاتەی لە شوێن و مەڵبەندی ژیانی دوور کەوتۆتەوە و بەرەو ناوچەیەکی تری کوردستان کۆچ و کۆچباری تێکناوە و لە قەراج و مەخموورەوە بۆ مەڕداری و کار و کاسبی چۆتە ناوچەی خۆشناوەتی هەستی بە دووری و غەریبی کردووە و تێی هەڵکردووە و بست بە بستی شوێنەزاو کاولە مەفتەنی بەسەر کردۆتەوە و کزەی لە جەرگی ئەڤینداران هێناوە. لە هەمان کاتدا کە لەو دوورییە بیری گراوەکەی دەکات و دەستی نایگاتێ لە هەمێزی گرێ و تێر تێر رایموسێ و هەر هیچ نەبێ یەک دوو جار (جۆتە شەمامەی رۆستەم بەگی) بگوشێ! ئەوا دنیای لێ وەیەک دێتەوە و هانا وەبەر شێخ و مشایەخ و (چاکە گچکەرەی بەرماران) دەبات و، بۆ گەیشتن بە کچەتیمە حەیران لەبەریان دەپارێتەوە و داوا لە دار و بەرد و شاخ و دۆڵ دەکات خۆیان نەوی بکەن بۆ ئەوەی ئەگەر دوور بە دووریش بێت کچەتیمە حەیران ببینێ:

(بابە چەندم گۆتە قەراجی ماریژگەت وێران بی ئەورۆ هێوارێ نەمدەگۆ: لەگەرم یار با ،

---

(٣٠) غەفوور مەخمووری- بناری قەرەچوغ- بەرگی دووەم. دەستنووس- ل٧٠ .

دەوجە قـەرەچوغ رەبی کـاول بی دەتـوو سـەریٚ خـۆ نەوی کـە دەبا مەفتەن دیار با ،

ئەریٚ براینە وەی برادەرینە دەوجە نەمدەگۆ دیتنی دوور بە دووری لەگە عاشقان یاخوا بە ژەهری مار با (٣١).

یان کـاتیٚ حەیرانبـێـژ بۆ مـاوەیەکی درێژ لە ئەڤـیندارەکـەی دوور دەکـەوێتـەوە و هیـچ هەواڵێکی نازانیٚ ئەوا بە جـاریٚ دەسـووتیٚ و بینینی کچەتیمە حەیران لای دەبێتە (حەزرەت و کابە):

(حەیران لە مێژە لێم براینە جوابە ،

هەناوم سووتاینە لە جەرگم دراینە زەردە قولابە ،

دیتنیٚ بەژنیٚ باریک و ناو قـەدیٚ زراو و زەندیٚ بە بـازن لە من بووینە حەزرەت و کابە) (٣٢).

سۆزدان

ئەم بابەتە زۆر بەزەقی لە ناوەڕۆکی زۆربەی حـەیرانەکـاندا بە دەردەکەویٚ، حەیرانبێژ سۆز دەداتە خۆشەویستەکەی و سوێندی بۆ دەخوا کە لە پاش وی چ دۆستی تر ناگریٚ و دنیـا لە خۆی حەرام دەکات. تا ئێستا کەس ئاوڕی لەم لایەنە نەداوەتەوە ئەوا بۆ یەکەم

(٣١) ئەحمەد حەیران- دیوانی حەیران بێژان. ئەسعەد- بەغدا- ١٩٨٨- ل٢٢ .

(٣٢) غەفوور مەخمووری- بناری قەرەچوغ. الامە- بەغدا- ١٩٩٠- ل٤٢ .

جارە تیشکی دەخرێتە سەر. با بزانین مام رەسووڵ گەردی چۆن سۆز دەدا:

(حەیران هەمینە ،

گەردەنی گەلە زەردە، مەمکی هەنگوینە ،

روومەتی گوڵە، سینگی سپینە ،

براینە ،

برادەرینە ،

ئەمن سوندەکم خواردیە بە هەموو چاک و پیران

ئەمن پاش بەژنیٚ باریک و زەندەیی بە بازن

قامکەکی بە ئەنگوستیلە ،

نێکەکی بە کەمبەرە، سەرەکی بە لاسەرە،

ئەمن چی دۆست و چی گراوی دیم نینە) (٣٣).

ئایین

ئەم بابەتە حـەیرانە ناوەڕۆکـەکـەی بریتی‌یە لە سـتـایشی خـوا و پێغـەمبەر و شـێخ و سەید و ناودارانی ئایینی ئیسلام و لە کۆڕی زیکرو خـواپەرستی و بۆنەی ئایینی بە ئاوازێکی پڕ سـۆز و رێک

(٣٣) رسول بێزار گەردی- گوڵە مێلاقەی کوردستان. النجاح- بەغدا- ١٩٦٠- ل٨١ .

دەگوترێ و زۆر جاریش باس لە جێ نزرگە و گۆڕی پیاوچاکان و شوێنە ئایینییەکان دەکات. باشترین حەیرانبێژ لەم بوارەدا (دەرویش ئیبراهیم)ە، کە بە (دەرویش برایمی لهێبان) ناسراوە، لە زۆربەی بۆنە ئایینییەکاندا ئەم حەیرانبێژە کۆڕی زیکر گەرم دەکا و بە دەنگەکەی ئامادە بووان سەرسام دەکات. ئەمەش نموونەیەکە لە حەیرانەکانی بۆ ئەم لایەنە:

(بابی خۆم و دەرویشان مردم هەندی ئاخت لۆ هەرینم،

ئەورۆ بەوێ پایزێ نەخۆشەکی گەلە گرانم لە بۆ ڕەزامەندی خودای کەرەمکە دەمەکێ وەرە سەرینم، ئەی گەلی موسلمانان با هەرگرین دەفە و عەلەمان و تەپری و بەیداغان شۆڕ بینەوە لۆ شاری مەدینەی لە خزمەت حەزرەتی رەسولوڵلا عەزیز و خۆشەویستان ببینم.) (٣٤)

ب - بابەتە لاوەکییەکان

گەلێ بابەت هەن کە بەشێوەیەکی لاوەکی ناوەڕۆکی حەیران دەگرنەوە، بابەتی سەرەکی نین جارجار حەیرانبێژ (لۆ کەیفی درێ برادەران) ئەم جۆرە بابەتانە دەچڕێ، بەڵام کە بوونیان هەبێ پێویستیان بە باس کردنە، بە کورتی تیشک دەخەینە سەر ئەم بابەتانەش لەبەر ئەوەی تا ئێستا شتێکی ئەوتۆیان لە بارە نەنووسراوە.

(٣٤) سەعدوڵلا ئیسماعیل شێخانی – سەربردەی کۆمەڵە حەیران بێژێکی کورد. ئەسعەد- بەغدا- ١٩٨٨- ل ٨٠ .

مێژوو

لەبەر ئەوەی حەیران بوارەکەی زۆر فراوان نییە، ناتوانێ وەکو (لاوک) بە درێژی باس لە ڕووداوێ بکات و بە وردی بیگێڕێتەوە، بەڵام بە کورتی زۆر ڕووداو و کارەساتی مێژوویی بۆ تۆمار کردووین. زیاتریش باس لە ئازایەتی و شەڕ و شۆڕی نێوان هۆزەکان دەکات:

(بەستۆڕە بەستۆڕەی گۆرانان لە من لە بەربیانێ، ئەسمەری کابایزان قاوەی دەگێڕا لەگەر فنجانێ، کاکل ئاغای گەردی جوابان دەنێرێ لەبۆ مەولودی حەسەناغەی دەیگۆ: لە روحێ داکێ منت کەوی ئەوا لە شکری دزەییان هاتە خوارێ بەسەر قەراتێ پیرە هەولێرێ، دەرێن: مەحموودی کاکە خانیە بەوێ سبیانێ دەورەی بەحرکەی رەنگینی بزر کردیە لەبەر تۆزێ میراتێ تالیعە و پیرە کارخانێ.) (٣٥)

وەسیەت و راسپاردە

حەیرانبێژ کە دەچێتە سەفەرێکی درێژ ئەوا لای کچەتیمە حەیرانێ وەسیەتی خۆی دەکات، وەسیەت کردنیش پێش مردن یا چونە سەفەرێکی دوور لە نێو کورد دا شتێکی ئاسایی بووە (هەندێ کەس تا ئێستا پێڕەوی دەکەن)، جاران ئەگەر یەکێک نەخۆش بکەوتایە لە چاکبوونەوە بێ ئومێد بووایە ئەوا ماڵ و خزم و

(٣٥) سەرچاوەی پێشوو... ل ٨ .

کەس و کاری کۆ دەکردەوە و وەسیەتی خۆی دەکرد، یان ئەگەر بچووبووایە سەفەرێکی دوور و ماوەیەکی زۆری پێبچووبووایە دیسان وەسیەت و راسپاردەی خۆی جێ دەهێشت و داوای گەردەن ئازاد بوونی دەکرد.

حەیرانبێژیش کە ترسی مردنی بۆ هاتووە هانای وەبەر نازدار حەیرانێ بردووە و وەسیەتی لە لا کردووە کەوا پاش ئەو خۆی تەسلیم بە کەس نەکات و خیانەتی لەگەڵدا نەکات و خاوەن بەڵێن و وەفاداری خۆی بێت، یان کە چۆتە سەفەرێک دیسان بە هەمان شێوە ئاگاداری کردۆتەوە کەوا جۆتە شەمامەی باغەڵێ لە دەست کەسی تر نەنێ:

(براینە برادەرینە دەرێم: ئەورۆ هێواریێ چەندم گاز کردی لە سەربەنێ، ئەتوو پەرچەمت گەلە زەردە توخوا مەیان نێ لە خەنێ، دەرێم: بەژنێ باریک و زەندێ بە بازن و دوو چاوێ رەشکۆکە ئەو سارەکە بەوێ زستانێ دەچمە دەرێ لە کاولە وراتی ئۆباری منت بەملی بی پاش من جۆتە شەمامەی باغەرێ لەدەست کەسی دی مەنێ.) (٣٦)

شیوەن

ئەم حەیرانە زیاتر بۆ مردنی پیاو چاکێک یا کەسایەتییەکی ناسراو دەگوترێت. هەندێ جار حەیرانبێژ بە سۆزێکی وا حەیرانەکە

(٣٦) غەفوور مەخمووری - بناری قەرەچوغ. بەرگی ٢- دەستنووس- ل٧٤ .

دەچڕێ کەم کەس هەیە گوێی لێ بێ و فرمێسکی نەیەتە خوار.

باسی چاکە و وەفاداری و مێرخاسی و پاکی و جوانی و کردەوەکانی مردووەکە دەکات. (پوورە خوچێ) باشترین حەیرانبێژی ئەم بوارەیە، لە مردنی کاک مەلا، کە شێخێکی بە ناوبانگی دەشتی هەولێر بوو، لە گوندی (مشار)ی دەشتی مەخموور دادەنیشت. دوو ساڵ پاش کۆچی دوایی ئەم زاتە (پوورە خوچێ) بەم جۆرە دەنگ هەڵدێنێ:

(حەیران سەرم دێشی درم بەبارێ خەمان دەناری،

موريد و دەروێش سەرێ دوو سارانە چەند عەبدارن لەدوو بابێ عەبدولکەریمی شێخەکەی کاولە مشاری، بەخۆی رۆیشت ئەمەشی بەجێ هێشت لەخەم و تاری[٣٧].

زیاتر ئافرەتە حەیرانبێژەکانمان لەم بوارەدا رۆڵی خۆیان دەبینن و لە پرسەکاندا هاوشانی (لاواندنەوەو سەردوولکە) حەیران دەڵێن.

بێ ئومێدی

زۆر جار کچەتیمە حەیران و کوڕەتیمە حەیران بۆ یەک نابن و تووشی بێ ئومێدی دەبن و داب و نەریتی کۆمەڵایەتی ئەم کارەساتەیان بەسەر دێنێ کچە و کوڕەش سوێندیان بۆ یەکتر خواردووە یا بۆ یەک بن یا بۆ خاک!

(٣٧) غەفوور مەخمووری- بناری قەرەچوغ. الامة-بەغدا- ١٩٩٠ - ل ٤ .

کۆمەڵی ئەوسای کوردەواریش کانگەی پاکی و ڕاستی و وەفاداری بووە بۆیە بە نائومێدی ماونەتەوە و ڕوو لە چارەنووسێکی نادیار ژیاون:

(دارە خورما بە هوردە بەردە، قۆندەرەی زەردی زرۆقە چارۆگەی زەردە، کیژ دەرێ: کوڕە حەیران بەرانبەر بە حەوامێ گوندی کەتمە بن بارەکی لۆمان نە بمخوازە بەماری دنیایێ نە لە دنیا دەستم لێ بەردە.) (٣٨)

پیاهەڵدانی منداڵ

باس لە پاکی و ڕوح سوکی منداڵ دەکات بەخوورەوشتی باش و ئازایەتی و تۆڵەسەندنەوە و ڕاستی وتن و دەروون و دەست و دامێن پاکی لە داهاتوودا و، حەیرانبێژ ئومێد دەخوازێ منداڵەکە زوو گەورە بێ و دایک و باوکی بەخێو بکات:

(حەیران حەیرانە خوایە لێم نەستینی ئەو مندارە، ئازاو رەشید و چالاک گەلە ئەهلی کارە، هەندە ڕوح سوک و شیرنە داک و بابی ئەختیار بوو شەلە و کۆرە و سەقەت بوو مەمنونتم یارەبی بە خێویان دەکا ئەو مندارە.) (٣٩)

دەردی پیری

باس لە پیری دەکا و خۆزگە دەخوازێ بگەڕێتەوە سەردەمی

(٣٨) ئەحمەد حەیران- دیوانی حەیران بێژان. ئەسعەد - بەغدا- ١٩٨٨ - ل ٤٢ .

گەنجێتی و وەکو جاران کوڕینی بکات. بە دەنگێکی نەرم و لە سەرخۆ بە گوێرەی توانا و هێزی دەنگی حەیرانبێژە پیرەکە دەگوترێ، بێزاری لە دەست دەردە پیری دەردەبڕێ و ترسی مردنیی دەگاتێ:

(حەیران حەیرانە ماری وێرانم پیر بوومە هاتیمە ڕێزی ئێختیاران، ئەوەندەی دەکەم و دەکڕێنم نایێمەوە سەر قرێرو قامەتی جاران، سوندی دەخۆم بە غەوسی مار لە بەغدایێ برێنە نازدار حەیرانێ هەتا کیژ بی لەمارە بابان لە پاش چاوی تو نەگرم چ دۆست و یاران) (٤٠).

بەزم و ڕابواردن

ئەم حەیرانە، بۆ پێکەنین و کات بردنە سەرە و لە کاتی شەوی درێژی زستانان جاحێڵانی گوند کۆ دەبوونەوە و دەستیان دەکرد بە گەڕەلاوژە و هەر یەکە حەیرانێکی دەگوت بۆ ئەوەی شەوەکە بە خۆشی ببەنە سەر. بە زۆری باس لە ژیان و کار و پیشەی ساکاری گوند دەکات:

(حەیران لە کەندیناوێ، بە فکرت نایێ وەکی دەچووینە ڕاوێ قەتێمان دەگرت بەداوێ، لێمان دەنا بە پراوێ، ئەوجا لۆ خۆمان لە سەرمان دەکردەوە ماستاوێ) (٤١).

(٣٩) سەعدوڵلا ئیسماعیل شێخانی - سەربردەی کۆمەڵە حەیران بێژێکی کورد. ئەسعەد - بەغدا - ١٩٨٨ - ل ٩ .

(٤٠) هەمان سەرچاوە... ل٨ .

زایەند

ئەگەر بێت و بە تەواوی گوێ لە حەیران بگرین و لە سەری بوەستین بە زەقی ئەم لایەنەمان بۆ دەردەکەوێت، کێ بێ باسی سینگ و مەمک و جۆتە شەمامەی ڕۆستەم بەگی و سێوی لاسوور و گەردەنی زەرد و ماچ و موچی کیژۆڵان و بێوەژن و گەورە کیژان و شەوژوانی (بن کوندەرانێ)ی لە زاری حەیرانبێژ نەبیستبێ؟!

شەوانی دوورو درێژی زستانان کوڕەتیمە حەیران داب و نەریتی کۆمەڵی کوردەواری دەشکێنێ و بە هەر شێوەیەک بێت خۆی دەگەیەنێتە کچەتیمە حەیران و تا ڕۆژهەڵات و بە هەناسەی یەکتر خۆیان گەرم دەکەنەوە و بەم شێوەیە شەو بەڕێ دەکەن:

(حەیران لە پەنا سەرگینی، ئەوجا ئەمن دەرێم: وەرە خۆمان مات کەین کەس نەمان بینی، ئەتوو سینگێ خۆت لۆم وارا کە مەمکت لە بۆم بکە بالیف؛ هەتا سبەینێ دەوت لە ناو دەوی نێم و بگرم مەمکێ دیکەت؛ ئۆخەی دەرێی هەرمییە لەسەر ئەوێ سینگێ تو بە جۆت خەومان لێبکەوێ کەس هەرمان نەستینی.) (٤٢)

بەڵام زۆر جار حەیرانبێژ لە کاری ماچ و موچ و گەوز گەوزانێ و مەمک گرتنی تێپەڕاندووە:

(٤١) غەفوور مەخمووری- سەرەتایەک بۆ حەیران و کورتەیەک لە ژیانی حەمەد بەگی. الحوادث- بەغدا- ١٩٨٩- ل ١٥ .

فەسڵی سێیەم

بەشی یەکەم
سەردەمی سەرهەڵدانی حەیران

پەیدابوونی حەیران و گەڕاندنەوەی بۆ سەردەمێک لە سەردەمەکانی مێژوو کارێکی هەر وا ئاسان نییە، لەبەر ئەوەی تا ئێستا سەرچاوەیەکی ئەوتۆ لەبەر دەستدا نییە کە پشتی پێ ببەسترێت، سەرەڕای ئەوەش پێویستە لەم لایەنە بکۆڵرێتەوە ئەگەر بە شێوەیەکی ناتەواویش بێ لەبەر ئەوەی هەموو بابەتێک سەرەتای لێکۆڵینەوەکەی بە شێوەیەکی سەرەتایی بووە و دواتر بۆتە مایەی بە دواداچوون و لێکۆڵینەوەی زیاتر.

دوای گەڕانێکی زۆر لە نێو ئەو سەرچاوانەی لەبەر دەستدان تەنها ئەم چەند وشەیەی (ئەحمەد حەیران)م دۆزییەوە بۆ ئەم بابەتە دەست بدات کە ئەویش لە پێناسەی حەیراندا دەڵێ: (وێنەیەکی فۆتۆگرافی ئەم شێوە ژیان و بەند و باوەی کێشاوە کە لە ڕۆژگاری خۆیا باو بووە بە تایبەتی ڕۆژگاری دەرەبەگایەتی و کۆڕو کۆبوونەوەی ناو دیوان و دیوەخان)(٤٣).

(٤٢) غەفوور مەخمووری- سەرەتایەک بۆ حەیران و کورتەیەک لە ژیانی حەمەد بەگی. الحوادث - بەغدا -١٩٨٩ - ل١٦ .

بەڕای منیش حەیران ئەگەر پێش قۆناغی دەرەبەگایەتی بە شێوەیەکی سەرەتایی سەری هەڵدابێ ئەوا لە قۆناغی دەرەبەگایەتیدا بە تەواوی گەشەی سەندووە و خەملّیوە لەبەر ئەوەی حەیران لە دیوەخانی ئاغاکاندا بایەخی پێدراوە و حەیرانبێژان لەوێ کۆبوونەتەوە و حەیرانییان چڕیوە، هەرچەندە زۆر کەم ڕێک دەکەوێ حەیرانبێژان بەشان و باڵی ئاغایاندا هەڵگوتبێ! بەڵام بە حوکمی ئەوەی لە کۆمەڵی کوردەواریدا شوێنی گشتی بۆ کۆبوونەوەی خەڵک دیوەخان بووە ئەمە وای کردووە هەر ئاغایە و بایەخ بە دیوەخانەی خۆی بدات و هەوڵ بدا شەو دانیشتنی دیوەخان تەنها قسە و دانیشتن نەبێ بەڵکو هەقایەت گێڕانەوە و گەڕەلاوژە و خوێندنەوەی شیعری میللی و باسی کاروباری ڕۆژانە و ئەم بابەتانە بێ.

چ لە میانی گەڕەلاوژە و چ لە کۆڕ و دانیشتنی تایبەت بە حەیران بێت حەیرانبێژان ڕۆلی خۆیان بینیوە. ئەمە لە لایەک، لە لایەکی تر ئەگەر لە ناوەڕۆکی حەیرانەکان ورد ببینەوە دەبینین زۆربەیان باس لە ژیانی ئەو سەردەم دەکەن و بەیەک نەگەیشتنی کوڕەتیمە حەیران و کچەتیمە حەیرانیش دەگەڕێتەوە بۆ بە هێزی ئاغا و چەوساوەیی ئەڤینداران. زۆر جار وا ڕێک دەکەوێ کە کچەکە کچی ئاغا دەبێ و کوڕەش یا شوان یا کوڕە جوتیار و سەرکاری گوند دەبێ، لەکۆنەوە تا ئێستاش ئاغا کچی خۆیان زۆر بە کەمی دەدەنە کوڕێکی تر کە

(٤٣) ئەحمەد حەیران- دیوانی حەیران بێژان. ئەسعەد- بەغدا- ١٩٨٨ ل٧

کوڕە ئاغا یا کوێخا نەبێ.

زۆر جار حەیرانبێژ بۆ مەرامی خۆی پەنا دەباتە بەر ئاغا و نیازی دڵی خۆی پێدەڵێ:

(حەیران دیبەگە لەبن زووری،
کاغەزەکم لەبۆ بنووسە لۆ برایاغەی
لە کاولە مەخمووری،
ئەوسار سەرێ چەند سارانە
بە تەمامە بەژنێ باریکەرانە هەرگرم
لۆ خۆ بچمەوە سەرێ سنووری(٤٤).

جگە لەمانە هەر دیوەخانە و حەیرانبێژێ یا زیاتری تایبەت بە خۆی هەبووە. لەمەوە دەگەینە ئەوەی کە بڵێین حەیران لە قۆناغی دەرەبەگایەتیدا گەشەی سەندووە و بایەخی خۆی پێدراوە و هەر لەو سەردەمەشدا بە تەواوی گەیشتۆتە چلە پۆپە و سەرهەڵدانەکەشی لەو سەردەم نەبێ ئەوا زۆر پێش ئەو سەردەم نەبووە.

بەشی دووەم

مەڵبەندی سەرهەڵدانی حەیران

لەم بارەیەوە لە زووەوە پێم وا بووە مەڵبەندی سەرهەڵدانی حەیران دەشتی هەولێر و قەراج و کەندیناوەیە و لە وێوە پەلی هاوێشتووە بۆ ناوچەکانی تری کوردستان (هەر وەک روون و ئاشکرایە مەڵبەندی حەیران دەشتی هەولێر و قەراج و کەندیناوەیە. بەڵگەش بۆ ئەمە ئەوەیە زۆربەی حەیرانبێژەکان خەڵکی ئەم ناوچەیەن و ناوی ئەو شوێن و ناوچانەی نێو حەیرانەکان هەمووی هی ئەم دەشتە پان و بەرینەیە و کەم حەیرانبێژ هەیە ناوی قەراج و کەندیناوە و هەولێر نەهێنێ، بێجگە لەمە، کاتێک حەیرانبێژ دەست بە گوتنی حەیرانەکەی دەکات لە قەراج و مەخموور هەڵدەستێ و بۆ هەر کوێیەک بڕوا هەر دەگەڕێتەوە ئەو ناوچەیە)(٤٥).

ئەمە رای ساڵی ١٩٨٨م بووە و ئێستاش سوورم لە سەر ئەم رایەم و بەرگری لێدەکەم.

(٤٤) غەفوور مەخمووری- چەپکێ حەیران و ووتەیەکی پێویست. ئۆتۆنۆمی- ژ (٦٠) ساڵی ١٩٨٩ - ل١٠٤ .

(ئەسعەد عەدۆ) یەکێکە لەوانەی کە لەگەڵ ئەم رایە دایە: (ئەم گۆرانیە تایبەتە بە ناوچەی دەشتی هەولێر بە تایبەت (ناوچەی دزەیی) بەڵام لەبەر تام و چێژی بە لەززەتی توانیویەتی ئەو سنوورە تەسکە ببەزێنێ و بگاتە ناوچەی خۆشناوەتی. هەروەها بناری هەیبەت سوڵتان، جا سەر لوتکە بەرزەکەی (قەندیل) بەڵکو خۆی گەیاندۆتە ناوچەی (موکریان) و لە دەور و پشتی (بۆکان) خولی خواردۆتەوە و لەوێوە بەرەو (حاجی ئۆمەران) گەڕاوەتەوە و دەنگی زوڵاڵی بردۆتە نێو ئەشکەوت و گوێچکەی ئەو خانمانەی سەر کانیی و کانییاوی (زینوێ) و (دەربەندی رایات)، لەوێ وەش بەسەر لووتکە بەرزەکەی (هەندرێن) و (زۆزک) بەرەو (داری شەکرانێ) و ناوچەی (بەرانایەتی) و (شەمامک) و گەڕاوەتەوە کانگا و لە باوەشی (قەراج) و لە (بێژنگ بەسەر)ی، پەڕ و پاڵی گڤ کردۆتەوە)(٤٦).

(ئەسعەد عەدۆ) زۆر بە وردی و زیرەکانە پەنجەی خستۆتە سەر ئەم بابەتە و یەکەم کەسە کە بەم بەشێوەیە لەم بابەتە دوابێت. سەعدوڵلا شێخانی لە بارەی ئەم بۆچوونەی (ئەسعەد عەدۆ) دەڵێ: (منیش دەنگی خۆم داوێمە پاڵ دەنگی کاک ئەسعەد عەدۆ)(٤٧).

جگە لەمە (سەعدوڵلا شێخانی) خۆشی لەم بابەتەی کۆڵیوەتەوە و دەڵێ: (گەیشتمە ئەوەی کە حەیران لە دەشتی هەولێر بە تایبەت

(٤٥) غەفوور مەخمووری- سەرەتایەک بۆ حەیران و کورتەیەک لە ژیانی حەمەد بەگی. الحوادث- بەغدا- ١٩٨٩ ل ١٧ .

مەخمور و قەراج و کەندێناوە سەری هەڵداوە و بڵاوبۆتەوە بۆ دەوروبەری کۆیە و پشدەر و خۆشناوەتی...)(٤٨).

ئەم رایەی (سەعدوڵلا شێخانی) کاریگەی راکەی (ئەسعەد عەدۆ)ی پێوە دیارە لەبەر ئەوەی بە تەواوی پشتی بە ڕاکەی (ئەسعەد عەدۆ) بەستووە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە رایەکە لەجێی خۆیەتی، لەبارەی ئەم رایە وتوومە: («ئەسعەد عەدۆ» لە ژمارە «١١٠»ی گۆڤاری «رۆشنبیری نوێ» بە درێژی باسی ئەم لایەنەی کردووە و راو بۆچوونەکانیشی زۆر جوان و بەجێن)(٤٩).

لە بەرامبەر ئەم را و بۆچوونەدا رایەکی تر هەیە کە رای (خالد جوتیار)ە دەڵێ: (لانکی سەرەتایی حەیران مەهابادە)(٥٠)

بەڵام بۆ سەلماندنی ئەم رایەی بەڵگەیەکی ئەوتۆی بە دەستەوە نیە کە پشتگیری پێ لەرایەکەی بکات ئەو رایەی (د.مارف خەزنەدار) نەبێ کە دەڵێ: (حەیران یا لە خاکی مەهاباد هاتۆتە دەشتی هەولێر یان بە پێچەوانەوە)(٥١)

من ئەم رایە بەشتێکی چەسپاو نازانم لەبەر ئەوەی دیسان رایەکی بێ بەڵگەیە. (خالد جوتیار)یش سەرەڕای پشت پێبەستنی بە رایەکی زۆر چەسپاوی نازانێ: (لە مەسەلەی پەیدا بوونی

(٤٦) ئەسعەد عەدۆ- لاوک و حەیران لە فۆلکلۆردا. رۆشنبیری نوێ- ژ (١١٠) ساڵی ١٩٨٦ - ل ١٥٣ .

(٤٧) سەعدوڵلا شێخانی و خالد جوتیار- حەیران و مەرگی غەریبان. الحوادث - بەغدا- ١٩٩٠ - ل ٢٥ .

حەیران من لەو قسەیەی د. مارف زیاتر شک نابەم، با ئەم قسەیەی دکتۆر هەڵگێڕ و وەرگێڕ بکەمەوە وا دیارە رایەکە زۆر چەسپاو نییە)(٥٢).

کەواتە ئەم رایەی (خالد جوتیار)یش زۆر چەسپاو نییە لەبەر ئەوەی پشتی بە ڕایەک بەستووە کە زۆر چەسپاو نییە!

(ئەسعەد عەدۆ) بۆ سەلماندنی رایەکەی کۆمەڵێ بەڵگە دێنێتەوە کە بەڕای من بەڵگەکانیش لەجێن (کێ لە حەیراندا لەم ناوانەی زیاتر بیستووە «هەمین، ئەسمەر، خەجیج، زرێخ، نەخشین، عەنیف، عەیشۆک، ئامین» کە بە زۆری لە دەشتی هەولێر باون. یان ئەو هەور و بارانانەی کە دەبارن کەم هەن لە (قەرەچوغ، زوورگەزراو، کەرکێ حوسێنی غازی، قەپران، قەرەبۆت،...) زیاتر روویدابێ.

- وشەی خۆمان کە لەزۆربەی حەیرانەکاندا دەڵێ: کەندێناوەی خۆمان، بێژینگ بەسەری خۆمان. قەرەچووغی خۆمان... هتد.

- ئەگەر سەیری زمانی حەیران بکەین، بێ گفتوگۆ لە شێوەی شاری هەولێر بە تایبەت دەشتی هەولێر بەدەر نییە)(٥٣). ئەمانە و چەند بەڵگەیەکی تر.

(٤٨) سەرچاوەی پێشوو... ل٢٤ .

(٤٩) غەفوور مەخمووری- سەرەتایەک بۆ حەیران و... ل ١٨ .

(٥٠) خالد جوتیار- کورتە سەرەتایەک حەیران. رۆشنبیری نوێ-- ژ (٦٣) ئەیلول - ت١ ١٩٧٧ - ل٤٢

(٥١) سەرچاوەی پێشوو... ل٤٢ .

ئەم بەڵگانەش زیاتر رایەکەمان دەچەسپێنن:

- زۆربەی حەیرانبێژەکان خەڵکی دەشتی هەولێرن و ئەوانیش زیاتر سەرکەوتوون چ لە بواری دانان و چ لە بواری گوتندا بێت.

- کۆنترین (یەکەم) سەرچاوەش کە حەیرانی وەکو تێکست تۆمار کردبێ، ناوەرۆکی حەیرانەکان باس لە شوێنەکانی ئەو ناوچەیە دەکەن و بەتایبەت ناوچەی مەخموور:

(کیژ دەڵێ: کورە ماڵوێران شوانە وەختە شەرتت هەڵێ، تو مەرۆکەی خۆم لەبۆ بهاوێوە کەڵکی حوسێنی غازی بۆم باوێوە کلکەی گۆمەڵێ،

کیژ دەڵێ: کورە ماڵوێران خەڵک دەتداتێ سەرێ شەرتێ شەکە مێیەکی، من لەبەختی خۆت دەتدەمێ جووتە شەمامە و شەمامەی رەنگینی باغەڵێ) (٥٤)(*).

- هونەرمەندێکی گەورەی وەک (عەزیزی شارۆخی) رای وایە کە حەیران لە ناوچەی قەراج و کەندیناوە سەری هەڵداوە و گەیشتۆتە رۆژهەلاتی کوردستان بە تایبەت (مەهاباد)، هەروەها (حەسەن حەیران) کە حەیرانبێژێکی دەشتی قەراجە بە مامۆستای حەیرانی دادەنێ (٥٥).

(٥٢) سەرچاوەی پێشوو...

(٥٣) ئەسعەد عەدۆ - لاوک و حەیران لە فۆلکلۆردا. رۆشنبیری نوێ ژ (١١٠) ساڵی ١٩٨٦ ل١٥٥ .

- لە رووی دانان و گوتن و چێژ وەرگرتن و بە پێزی شێوە و ناوەرۆکەوە هەردەم حەیرانی دەشتی هەولێر تەواو تر و بە پێز ترە.

-(ئاوازی ئەحمەدی حەمەدەمینی دزەیی) دەڵێ: (لە ناوچەی دزەییان حەیران زۆر لە باوە و، خەڵکەکە زۆریان پێ خۆشە) (٥٦).

لەپێشەوە گوتمان (کاتێک حەیرانبێژ دەست بەگوتنی حەیرانەکەی دەکات لە قەراج و مەخموور هەڵدەستێ بۆ هەر کوێ یەک بروا هەر دەگەرێتەوە ئەو ناوچەیە.) (٥٧). بۆ سەلماندنی ئەم قسەیە دوای سەر و بن کردنی کۆمەڵە تێکستێکی حەیران بۆم دەرکەوت کە:

حەیرانبێژانمان لە مەڵبەندی حەیران قەراتی پیرە مەخمووری بەرێ دەکەون بۆ قەبرستانی (شێخ محەمەد) و ئاویێ دەرماناوێ و جۆتە ئاشان و بن بەردی و کەرکێ حوسێنی غازی و گومبەتی برایمی بایزی و لەوێ بە رێگای بازارگەدا دەچنە سەر بیرێ مەحموودی سەنان لە بەینی (گاوەرە) و (کاولە کەندار)ی و هێواش هێواش شۆڕ دەبنەوە لەبۆ (دیبەگە) و ئاقاری (کەندیناوێ) و تاوێک ماندووی خۆیان لە(کانی داودە رەشی) و (بیرێ حاجی رەحمانی عالّلای) دەحەسێننەوە لەوێش بەرەو (زوورگەزراو)ی مل دەنێن و تا دەگەنە سەر (گردی پیرداودی) و دەرۆننە ئاقاری

(٥٤) کوردی و مەریوانی- گۆرانی. أیتام- بەغدا ١٩٣٢ ل٧١-٧٢ .

(*) هێناومەتە سەر رێنووسی ئێستا لەوانەیە کاتی خۆی ئامادەکارانی ئەم کتێبە خۆیان پیتی (ر)ایان کرد بێ بە (ڵ).

(شـێـراوە) و (کـاولە قـوچەبرباسی)، لەوێش بەڕێ دەکـەون بەرەو(بانی گـردەسـۆری) و (چەولنگی کـاولە پردێ) و (سـەلەی خەلیل ئاوڕەحمانی) و (بیستانەی گەورە) و سەرێ (گیرەش) و (بەستی شەلغە) و (گۆکتەپە) و (گۆمەشینی سەیدان) و لەپاشان (دەربەندی پیرە گۆمەسپانێ) و (دۆرێ حوشتر قوتان) و لە دواییدا بەرەو سـەربەتاسێ خۆشناوان و (قـەراتێ دوینێ) و (تەوسکە) و (کاموسەک) و (کـۆلکەڕەشی) و (بابە گیسک) و (خڕێ عـەلی بەگی) و لە دواییدا لە (کۆڕەک)ێ غلۆر دەبنەوەو لەگەڵ (کـیژۆرە رواندزی) و (بارەکیان) تاوێک دەست لەملانێ و مەمک گوشین و گـەوز گـەوزانێ دەکـەن، لە پاشـاندا هۆی دەدەنەوە بەرەو(دارێ شەکرانی) و (قەپەک) و (مام خاران) و (دارەبەن) و (ئاشۆکان)، ئنجا لەگەڵ شەپۆڵی (زێیێ پیرە بادینان) سووڕ دەخۆن و بەرەو (عـاویێ بشیریان) و (قوچەکی کـەرەکێ یاسیناغە) و (خـەزنە و تەرجانی شـەمامک) و (ڕنەی گـوێڕی) و (کـوشـاف) و (زمـارەو زماران) و دێنەوە سەر گۆمێ (سێ قولنچک) لەبەینی (معێجیلە)

(٥٥) لە چاوپێکەوتنێکدا ئەم زانیارییەم لە برای شاعیر (عبدولڕەحمان بێلاف) لە ١٩٩٥/٤/١٥ لە شاری هەولێردا وەرگرت.

(٥٦) ئاوازی ئەحمەدی حەمەدەمینی دزەیی- فۆلکلۆری کوردی لە ناوچەی دزەییاندا. الادیب البغدادیە- بەغدا-١٩٨٤-ل٥١.

(٥٧) غەفوور مەخمووری-سەرەتایەک بۆ حەیران و کورتەیەک لە ژیانی حەمەد بەگی- الحوادث- بەغدا- ١٩٨٩-ل١٧.

و(کاولە مشاری) و دەچنەوە زیارەتی(سولتان عەبدوڵلای عارەبی) و لەپاشـان (گـۆمی گـەڕیلە و مـارواشـان) و (دەراویێ بازنان) و (بسـتی بەراز کـوژان) و (خـەندەکێ بابە خـەلیـفەی) و لەپاش ئەم گـەشـتـە دوور و درێژە بۆ دوا جـار لە (کلکەی دارە بزمـاران) و (قـەرەبۆتک و قـەرە بێـتکان) شـۆڕ دەبنەوە لەبۆ (مـەخـمـوورە گچکەلەی خۆمان):

(دەرێم: براینە بەچاوێ من بڕۆننێ گـەوارەکی هینا چەند هورد دەباری، ئەوا تەڕ دەکـاتەوە دەو زێییێ عـارەبان، دەگـرتەوە دەشـتێ کاولە قەراجی سەرێ قەرەبۆتک و قەرەبێکتان، دەراوێ قورینگان گـۆمێ مـارواشـان دەو زێییەکـەی بادینان گومـبەتەکـەی سـوڵـتان عەبدوڵلای عـارەبی سەرێ قەراتی پیرە مەخمووری شۆڕ دەبتەوە لە دەرکی بازاڕگـەی خـۆمـان گـەلە گـەلە بەنازی تەڕ دەکـاتەوە سـەرو پەرچەمێ شەنگەبیێ گاوەرە و کاولە کەنداری،

ئەمن دەرێم خۆزیا بە خۆزی داران باجگری ماچان بوومایە لەسەر پردەکـەی کـاولە رواندزێ ئەوەلەن لە کـیژۆرە بارەکـیـان لە گـەردەن کـێلێ رواندزیـیـان لەسـەر بەتاسێ خۆشناوان، هێـقە بەسنجـاقێ کۆییان سەر بەپۆشێ سولەیمانییـان، لە عەبا ڕەشێ هەولێرییـان، لە بسک قوتێ سارەییـیان، لە کیژێ خێلەکی و رەوەندی و ئاکۆیی و مـام سار و خەیلانییـان، لەشل و مل و چاو بە کل و باغـەر شۆڕێ دزەییـان، ئەمـان وەکی فـەسـرێ دەرەبواران دێنەوە لە سـوڵـتـان عەوڵلای عـارەبی لە گۆمێ سێ قـولینچکی لە گـۆڕێ معێجیلەی

ناوەڵلا لە کەند و لەندێ کاولە مشاری[58].

لە ژێر تیشکی ئەم راو بۆچوون و بەڵگانەی سەرەوە دەتوانین بڵێین مەڵبەندی سەر هەڵدانی حەیران دەشتی هەولێر، بەتایبەتی دەشتی مەخموور و قەراج و کەندیناوەیە و لەوێوە بەرەو ناوچەکانی تری کوردستان رۆیشتووە و شوێنی خۆی گرتووە.

(58) سەرچاوەی پێشوو... ل١٤ .

ئەنجام

لەم لێکۆڵینەوەیەدا گەیشتمە ئەم ئەنجامانە:

١- حەیران کە جۆرە مەقامێکی رەسەنی کوردە، بریتی‌یە لە دوو جۆر:

أ- سەرچیایی.

ب- مەجلیسی.

٢- حەیران پەخشانە شیعرە.

٣- حەیران بە گشتی سێ قافیەی تێدایە کە بریتین لە (سەربەند، ناوبەند، دوابەند)، هەر حەیرانێک ئەم سێ قافیەی تێدا نەبێت حەیرانێکی ناتەواوە.

٤- بابەتە سەرەکییەکانی ناوەڕۆکی حەیران بریتین لە (دڵداری - وەسف- دەردی دووری- سۆزدان- ئاینی) و هەندێ بابەتی تر بە شێوەیەکی لاوەکی ناوەڕۆکی حەیران پێک دێنن کە بریتین لە (مێژوو- وەسیەت و راسپاردە- شیوەن- بێ ئومێدی- پیاهەڵدانی منداڵ- دەردی پیری - بەزم و رابواردن- سێکس).

٥- حەیران لە دەشتی هەولێر بە تایبەتی (مەخموور و قەراج و

کەندێناوە) سەری هەڵداوە و بەرەو شوێنەکانی تری کوردستان ڕۆیشتووە و بڵاو بۆتەوە.

٦- ئەوەی لە بارەی حەیران بڵاو بۆتەوە زۆربەی کۆکردنەوەی تێکستی حەیران و ژیانی حەیرانبێژانە دوور لە لێدوان و لێکۆڵینەوە.

٧- حەیران لە قۆناغی دەرەبەگایەتیدا زیاتر گەشەی سەندووە و پێگەیشتووە.

سەرچاوەکان

أ- کتێب:

١- کوردی و مەریوانی- گۆرانی. أیتام- بەغدا- ١٩٣٢ .

٢- رسول بێزار گەردی- گوڵە مێلاقەی کوردستان. النجاح-بەغدا- ١٩٦٠ .

٣- معروف خەزنەدار - کێش و قافیە لە شیعری کوردیدا. الوفاء - بەغدا ١٩٦٢ .

٤- ئاوازی ئەحمەدی حەمەدەمینی دزەیی - فۆلکلۆری کوردی لە ناوچەی دزەییياندا. الادیب البغدادیة - بەغدا - ١٩٨٤ .

٥- ئەسعەد عەدۆ- لیرەیەک لە گەنجینەی نەتەوەی کورد- علاء- بەغدا - ١٩٨٤ .

٦- ئەحمەد حەیران- دیوانی حەیران بێژان. ئەسعەد- بەغدا ١٩٨٨ .

٧- سەعدوڵلا ئیسماعیل شێخانی- سەربردەی کۆمەڵە حەیران بێژێکی کورد. ئەسعەد. بەغدا - ١٩٨٨ .

٨- غەفوور مەخمووری- سەرەتایەک بۆ حەیران و کورتەیەک لە ژیانی حەمەد بەگی. الحوادث- بەغدا- ١٩٨٩ .

٩- غەفوور مەخمووری- بناری قەرەچوغ. الامة- بەغدا- ١٩٩٠ .

١٠- سەعدوڵلا شێخانی و خالد جوتیار- حەیران و مەرگی غەریبان. الحوادث- بەغدا- ١٩٩٠ .

ب- ڕۆژنامە و گۆڤارەکان:

١- خالد جوتیار- کورتە سەرەتایەک حەیران. ڕۆشنبیری نوێ- ژ (٦٣)-

ئەیلول و تشرینی یەکەم- ١٩٧٧- بەغدا.

٢- خالد جوتیار- حەیران - بەیان- ژ (٤٨) ئادار و نیسان - ١٩٧٨- بەغدا.

٣- رزگار خۆشناو- مەقامە تایبەتەکانی کورد. رۆشنبیری نوێ- ژ (٨١) حوزەیران - تەموزی ١٩٨٠ - بەغدا.

٤- ئەحمەد حەیران - ئاشنایەک لەگەڵ لاوک و حەیراندا. کاروان - ژ (٢١) حوزەیرانی ١٩٨٤- بەغدا.

٥- ئەسعەد عەدۆ- لاوک و حەیران لە فۆلکلۆردا. رۆشنبیری نوێ ژ (١١٠) ساڵی ١٩٨٦ - بەغدا.

٦- غەفوور مەخمووری - حەیرانبێژ سەعید باداوەیی. رەنگین- ژ (٢١) تەموزی ساڵی ١٩٨٩- بەغدا.

٧- غەفوور مەخمووری- چەپکێ حەیران و وتەیەکی پێویست. ئۆتۆنۆمی - ژ (٦٠) ساڵی ١٩٨٩- بەغدا.

ج- دەستنووس:

١- غەفوور مەخمووری- بناری قەرەچوغ- بەرگی دووەم.

د- چاوپێکەوتن:

١- چاوپێکەوتن لەگەڵ شاعیر (عبدولرەحمان بێلاف) لە رێکەوتی ١٩٩٥/٤/١٥ لە هەولێر.

پاشکۆکان

پاشکۆی یەکەم

تێکستی ئەو حەیرانانەی کە لە گەڵ ئەم لێکۆڵینەوەیەدا بڵاو کراونەتەوە

وەک ئاسانکارییەک بە پێویستم زانی کە تێکستی تەواوی ئەو حەیرانانەی کە وەک نموونە هێناومەتەوە و لە گەڵ ئەم لێکۆڵینەوەیەدا بڵاو بوونەتەوە، لێرەدا کۆیان بکەمەوە و بە یەکەوە بڵاویان بکەمەوە، هیوادارم بەمەش هاوکاری ئەو بەڕێزانەم کردبێت کە لەم بوارەدا کار دەکەن، ئەمەش تێکستی حەیرانەکانە:

١- حەیران خۆخێ لۆ گۆتمە هەنارێ، بەژنێ باریک وەرە ئەمن و توو دەستێ خۆ تێک بگرین بچینەوە کەرکێ حوسێنێ غازی بزانین چی کردیە فەسرێ بوارێ، نازانم بەژنێ باریک لە مانگی نیسانێ

نە بکەمە داکێ لانکێ نە بیکەمەوە کابانی مارێ.

٢- لەبانی بانییان لە بانی کۆیێ، کیژ دەبا بەژنت لە بۆ من بمینێ بەشترە نمامەکانی شین دەبی لە وراتی خالیس و مەندەلی لە سەران دەگرن نارنجە لە بنان دەگرن زەردە لیمۆیێ، وەڵڵاهی ئەگەر سێ ماچان وەرگرم لەگەردەنێ زەرد خۆم نادەم بە خودای بە حاکمی زاخۆیێ.

٣- حەیران دەرێم: مەخموور لە من بە نزمە بایە، چاوی گەلە ڕەشە؛ بسکی بادایە؛ ئەگەر حەیرانی کاکی خۆتان ناناسن بەژنی گەلە باریکە، پشتێ دەستی و چەرخا رروومەتی کوترایە، ئەمن بە خراپی خۆم شک نایێ ئەوڕۆ دانی هێوارێ بەژنێ باریکەرانە لۆچی دری لەمن دامایە.

٤- حەیران بە چاوێ من تەماشا بکەن رەوێ مامزان تێکەر بۆوە مامزەکەی من دابڕا بەتاقی تەنێ، راوچیمە لەراوێ دەستم هەروەشاند دارکەرێ لە داران تۆزەک هێروە هەرقەنێ، توخوا گەردەنت برند کە درێ هەردووکمان کەسادە بگرمەوە شەمامەکانی باغەرێ تێر بۆن بکەم خارێ گەردەنێ.

٥- دەمگۆ: برام ئەوڕۆکە بەویێ ئێوارێ چەندم گاز دەکرد؛ دیسان دەرێم: لە ئازی کەندێ بندیانان، بابە شەرتە لە بەینی من و بەژنێ باریک؛ ئەو سارەکە کەپرەکی لە بۆ وی بکەم بابە دەرێم لە سەرێ قەرەچووغی؛ بناغەیێ کەپرێ دادەنێم لە سۆتکەی؛

دیواری دەکەم بەقەنەفرێ؛ کاریتەی داوێمێ لە داری سۆرگورێ؛ هەراشی دەکەم بە ڕەشە رحانێ؛ سواقی دەدەم بە خەنەی؛ مارنجی دەکەم بە خاسە رەنگێ؛ دەیڕشێنم بە بۆنێ گوراو و ڕەشە ڕحانان، دەوجە دەمگۆتە برادەران خەوێ کەپرێ کەینێ خۆشە لەگە ناسک بەدەن و روو بەخار و چاو بە دەرمانان؛ ئەوەل مانگی پایزێ وەختی مار لە دەرێن لەبەر شەوبای شەوێ؛ کزەیێ شەماری؛ برجی ئەستێران؛ مانگی لە چاردەی؛ لەگەر ئەو زالم بابەی گەلە خەمگیرە دەمگۆ: شەو لە سێ باری نیوە شەوێ لەسە کەپرێ خەو گەلە خۆشە لە بە بۆنی قەنەفر و مەرحەمان تکە تکەی گوراوێ دەنگی ماچان ئەدی نەمدەگۆ بڕوا بەسەر مارە بێگانان.

٦- بابە چەندم گۆتە قەراجی ماریژگەت وێران بی ئەوڕۆ هێوارێ نەمدەگۆ: لەگەرم یار با، دەوجە قەرەچووغ رەبی کاول بی دەتوو سەرێ خۆ نەوی کە دەبا مەفتەن دیار با، ئەرێ براینە وەی برادەرینە دەوجە نەمدەگۆ دیتنی دوور بە دووری لەگە عاشقان یا خوا بە ژەهری مار با.

٧- حەیران لەمێژە لێم بڕاینە جوابە، هەناوم سووتاینە لە جەرگم دراینە زەردە قولابە، دیتنێ بەژنێ باریک و ناو قەدێ زراو و زەندێ بە بازن لە من بووینە حەزرەت و کابە.

٨- حەیران هەمینە، گەردەنی گەلە زەردە؛ مەمکی هەنگوینە؛ روومەتی گوڵە؛ سینگی سپینە؛ براینە برادەرینە ئەمن سوندەکم

خواردییە بە هەموو چاک و پیران ئەمن پاشی بەژنێ باریک و زەندەیێ بە بازن؛ قامکەکی بە ئەنگوستیلە؛ نێکەکی بە کەمبەرە؛ سەرەکی بە لاسەرە؛ ئەمن چی دۆست و چی گراوی دیم نینە.

٩- بابی خۆم و دەروێشان مردم هەندی ئاخت لۆ هەرینم، ئەورۆ بەوێ پایزێ نەخۆشەکی گەلە گرانم لە بۆ رەزامەندی خودای کەرەم کە دەمەکێ وەرە سەرینم، ئەی گەلی موسلمانان با هەرگرین دەفە و عەلەمان و تەپری و بەیداغان شۆڕ بینەوە لۆ شاری مەدینەی لە خزمەت حەزرەتی رەسوولوللا عەزیز و خۆشەویستان ببینم.

١٠- بەستۆرە بەستۆرەی گۆرانان لەمن لە بەربیانێ، ئەسمەری کابایزان قاوەی دەگێرا لەگەر فنجانێ، کاکل ئاغای گەورە جوابان دەنێری لەبۆ مەولودی حەسەناغەی دەیگۆ: لە روحێ داکێ منت کەوی ئەوا لەشکرێ دزەییان هاتە خوارێ بەسەر قەراتێ پیرە هەولێرێ دەرێن: مەحموودی کاکە خانیە بەوییێ سبیانێ دەورەی بەحرکەی رەنگینی بزر کردیە لەبەر تۆزێ میراتێ تالیعە و پیرە کارخانێ.

١١- براینە برادەرینە دەرێم: ئەورۆ هێواریێ چەندم گاز کردی لە سەربەنێ، ئەتوو پەرچەمت گەلە زەردە توخوا مەیان نێ لە خەنێ، دەرێم: بەژنێ باریک و زەندێ بە بازن و دوو چاوێ رەشکۆکە ئەو سارەکە بەوێ زستانێ دەچمە دەرێ لەکاولە وراتی ئۆباری منت

بە ملی بی پاشی من جۆتە شەمامەی باغەرێ لە دەست کەسی دی مەنێ.

١٢- حەیران سەرم دێشی درم بە بارێ خەمان دەناری، موريد و دەروێش سەرێ دوو سارانە چەند عەبدارن لە دوو بابێ عەبدولکەریمی شێخەکەی کاولە مشاری، بەخۆی رۆیشت ئەمەشی بەجێهێشت لە خەم و تاری.

١٣- دارە خورما بە هوردە بەردە، قۆندەرەی زەردی زرۆقە چارۆگەی زەردە، کیژ دەرێ: کوڕە حەیران بەرانبەر بە حەوامێ گوندی کەتمە بن بارەکی لۆمان نەمخوازە بەماری دنیایێ نە لە دنیا دەستم لێ بەردە.

١٤- حەیران حەیرانە خوایە لێم نەستینی ئەو مندارە، ئازاو رەشید و چالاک گەلە ئەهلی کارە، هەندە روح سوک و شیرنە داک و بابی ئەختیار بوو شەلە و کۆرە و سەقەت بوو مەمنوونتم یارەبی بەخێویان دەکا ئەو مندارە.

١٥- حەیران حەیرانە ماری وێرانم پیر بوومە هاتیمە رێزی ئێختیاران، ئەوەندەی دەکەم و دەکرێنم نایێمەوە سەر قرێر و قامەتی جاران، سوندی دەخۆم بە غەوسی مار لە بەغدایێ برێنە نازدار حەیرانێ هەتا کیژ بی لە مارە بابان لە پاش چاوی توو نەگرم چ دۆست و یاران.

١٦- حەیران لە کەندیناوێ، بە فکرت نایێ وەکی دەچووینە راوێ

قەتێمان دەگرت بە داوێ، لێمان دەنا بە پراوێ؛ ئەوجا لۆخۆمان لە سەرمان دەکردەوە ماستاوێ.

١٧- حەیران لە پەنا سەرگینی، ئەوجا ئەمن دەرێم: وەرە خۆمان مات کەین کەس نەمانبینی، ئەتو سینگی خۆت لۆم وارا کە؛ مەمکت لەبۆم بکە بالیف؛ هەتا سبەینێ دەوت لە ناو دەوی نێم و بگرم مەمکێ دیکەت؛ ئۆخەی دەرێی هەرمییە؛ لەسەر ئەوێ سینگی توو بە جۆت خەومان لێبکەوی کەس هەرمان نەستینی.

١٨- حەیران دیبەگە لەبن زووری، کاغەزەکم لەبۆ بنووسە لۆ برایماغەی لە کاولە مەخمووری، ئەوسار سەرێ چەند سارانە بەتەمامە بەژنێ باریکەرانە هەرگرم لۆخۆ بچمەوە سەرێ سنووری.

١٩- کیژ دەڵێ: کوڕە ماڵوێران شوانە وەختە شەرتت هەڵێ، توو مەڕۆکەی خۆم لەبۆ بهاوێوە کەڵکی حوسێنێ غازی بۆم باوێوە کلکەی کومەڵێ، کیژ دەڵێ: کوڕە ماڵوێران خەڵک دەتداتێ سەرێ شەرتی شەکە مێیەکی؛ من لە بەختی خۆت دەتدەمێ جۆتە شەمامە و شەمامەی ڕەنگینی باغەڵێ.

٢٠- دەرێم: براینە بە چاوێ من بڕۆننێ گەوارەکی هینا چەند هورد دەباری، ئەوا تەڕ دەکاتەوە دەو زێیێ عارەبان؛ دەگرتەوە دەشتێ کاولە قەراجی؛ سەرێ قەرەبۆتک و قەرەبێتکان؛ دەراوێ قورینگان؛ گۆمێ ماروانشان؛ دەو زێیەکەی بادینان؛ گومبەتەکەی سوڵتان عەبدوڵڵای عارەبی؛ سەرێ قەراتی پیرە مەخمووری؛

شۆڕ دەبتەوە لە دەرکی بازاڕگەی خۆمان گەلە گەلە بەنازی تەڕ دەکاتەوە سەر و پەرچەمێ شەنگەبیێ گاوەرە و کاولە کەنداری، ئەمن دەرێم: خۆزی بە خۆزی داران باجگری ماچان بوومایە لەسەر پردەکەی کاولە رواندزێ ئەوەلەن لە کیژۆرە بارەکییان؛ لە گەردەن کێلێ رواندزییان؛ لە سەر بە تاسێ خۆشناوان؛ هێقە بە سنجاقێ کۆییان؛ سەر بە پۆشێ سولەیمانییان؛ لە عەبا ڕەشێ هەولێرییان؛ لە بسک قوتێ سارەییان؛ لە کیژێ خێلەکی و، رەوەندی و ئاکۆیی و مام سار و خەیلانییان؛ لە شل و مل و چاو بە کل و باغەر شۆڕێ دزەییان ئەمان وەکی فەسرێ دەرە بواران دێنەوە لە سوڵتان عەبدوڵڵای عارەبی لە گۆمێ سێ قولینچکی لە گۆڕێ معێجیلەی ناوەڵڵا لە کەند و لەندێ کاولە مشاری.

پاشکۆی دووەم
تێکستی ئەو هەشت حەیرانەی کە بۆ یەکەم جار بڵاو کراونەتەوە

(گۆرانی) ناوی ئەو کتێبەیە کە (کوردی و مەریوانی) ئامادەیان کردووە و لە ساڵی ١٩٣٢ لە چاپخانەی (أیتام) لە بەغدا چاپیان کردووە و بڵاویان کردۆتەوە، کە لە دوو توێی ٧٦ لاپەڕەدا تێکستی کۆمەڵێ سروودو گۆرانی و حەیران و لاوک و مەقامی لەخۆ گرتووە.

ئەوەی بە لای ئێمەوە گرنگە حەیرانەکانی نێو ئەم کتێبەیە کە بریتییە لە تێکستی هەشت حەیران و لە ژێر سەرناوی (حەیرانی پژدەر) لە لاپەڕە (٧١-٧٢-٧٣)دا بڵاو کراونەتەوە، بە پێی ئاگاداری من ئەم کتێبە یەکەم سەرچاوەیە کە حەیرانی تێدا بڵاو کرابێتەوە.

بە پێویستم زانی کە حەیرانەکان بهێنمە سەر ڕێنووسی نوێ و لێرەدا بڵاویان بکەمەوە، ئەمەش تێکستی حەیرانەکانە:

١- ئەستێرەک هەڵات لەمن لە ئەستێرەی فەلەکا، ئەما ماڵوێران لە

خەڵکی دە خەلقان بە تاڵان دەچوو لێفە و بەڕەکا، ئەوان لە منی غەریبە ماڵێ بە تاڵان دەچۆوە سەرومالێ هەروەک چاوەکەی بەڵەکا.

٢- کیژ دەڵێ: کوڕە ماڵوێران شوانە وەختە شەرتت هەڵێ، تو مەڕۆکەی خۆم لەبۆ بهاوێوە کەڵکی حوسێنی غازی بۆم باوێوە کلکەی گومەڵێ، کیژ دەڵێ: کوڕە ماڵوێران خەڵک دەتداتێ سەرێ شەرتی شەکە مێیەکی؛ من لە بەختی خۆت دەتدەمێ جۆتە شەمامە و شەمامەی ڕەنگینی باغەڵێ.

٣- شاخەکەی دەربەندی لە من بە چەرخە، ئەما لە سەرەوەی مژە؛ لە ژێرەوەی بەرخە، گەلی دەبران کە یارکۆڵێ من بەناس ناکەن ئەمەتانێ: شەدە شلە؛ شل و ملە؛ چاو بەکلە؛ مل بە هیزارە؛ فەقەت ئاخ حەز لێکردنێ خەڵکی دەخەڵکان بە ساڵ و مانگە؛ ئی من و بەژنی باریکەلانە بۆتەوە خاتوون ئەستی و شێخ فەرخە.

٤-ئەڵێ گەلی دەبران ئەو سێبەرە گەلێ خۆشن سێبەرێ دەوان شەنگە بییان، هەر چییەکی دەکاتەوە مەعبێنی دوو دڵان رووی رەش بی وەکو ....، نەوەڵڵا گەلی دەبران نینۆکۆکەی شین بی وەکی مالومی جووان.

٥- کیژ دەڵێ یاخوا باوک و برای من عەمریان نەمێنێ، توخواکەی خۆ گەنمەکەی قەندەهاری نەبووم بە هیشکە وەردانم وەرچینێ، توخواکەی بمداتەوە بە کوڕە حەیرانەکەی خۆم ئەمساڵەکە بەشکم

خێرێکیم لێ ببینێ.

٦- لە گەز گومبەتی، خۆزگە باوکە گەوادەکەی من قەرزداری باوکی هەتیمە حەیرانێ با بە هەزار و حەوسەتی، ئەنجا خۆزگە خوا رەحمی بخستایە دڵی باوکێ من ئەمنی دابایە بە هەتیوە حەیرانێ خۆم بە ئامەنەتی.

٧- لە رێ و رێیان، کالەک و گۆرەی چەشنی فەقێیان، کیژ دەڵێ: کورە ماڵوێران تو ژن بەچە دەخوازی ئەگەر چی ئەویش دەڵێ: وەڵڵا بەرشک و ئەسپێیان.

٨- ئەستێرەک هاتە دەرێ لە ماکێ، ئەوەتانێ براینە شەوق و شەبەقێ خۆ دەداتەوە لە عێلێ عوربانێ نەوەڵڵا لە قەسرێ شەمامکێ، ئەوەتانێ گەلی دەبران گەر یارکۆڵەی بەناس ناکەن: شەدە شلە؛ شل و ملە؛ چاو بەکلە؛ مل بە هیزارە؛ کارو کار مامزێکی سۆرکەلۆلەیە کە ئەوەتانێ دام دەبرییەوە لە داکێ.

دەربەندی گۆمەسپان

حەیرانبێژ: خدر گردگراوی ١٩٨٨

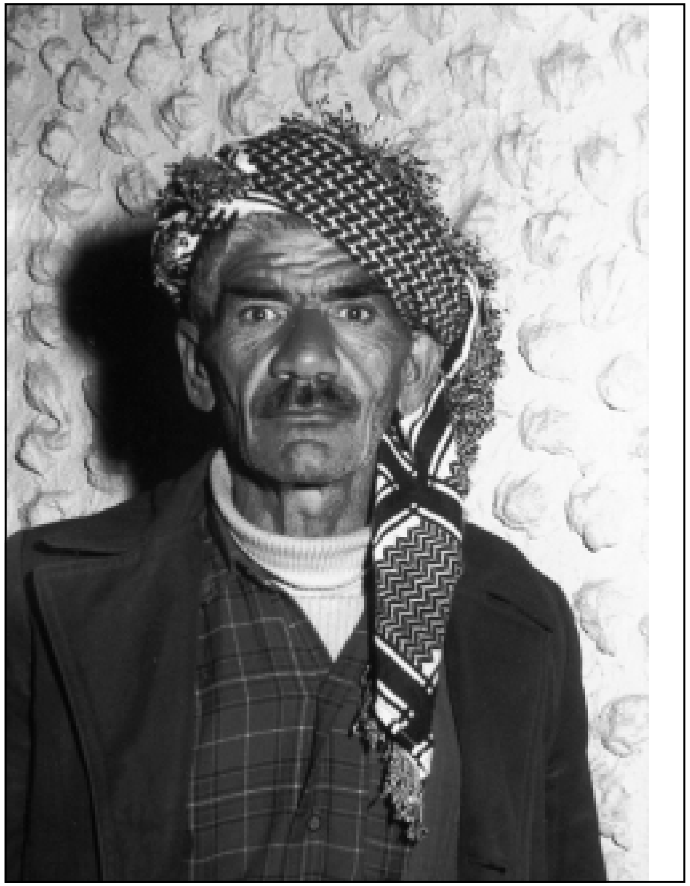

حەیرانبێژ: سەعید باداوەیی ۱۹۸۹

حەیرانبێژ: جەمیل عەلیاوەیی ۱۹۸۹

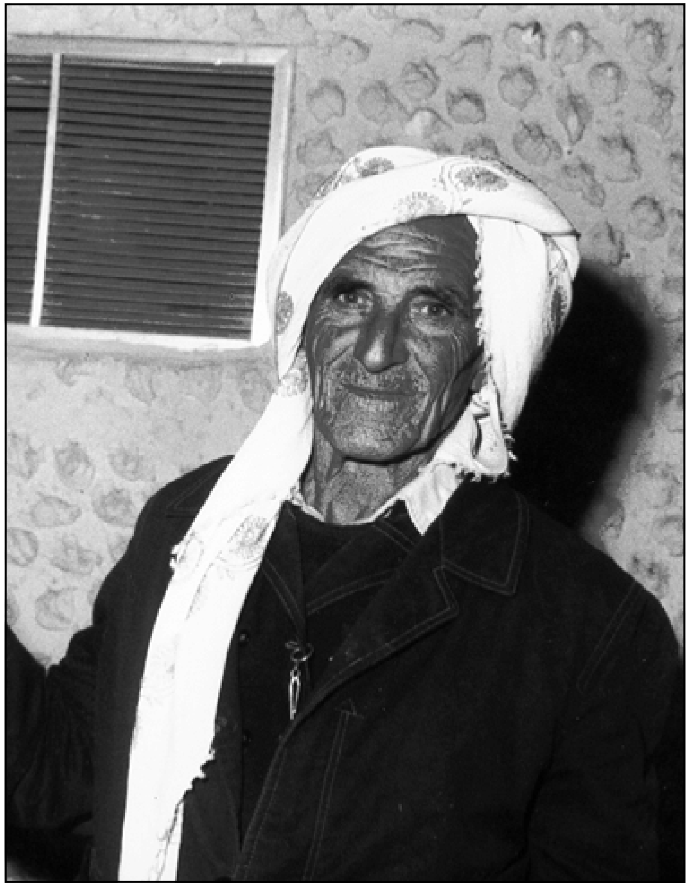

حەیرانبێژ: نادر سیان ١٩٨٩

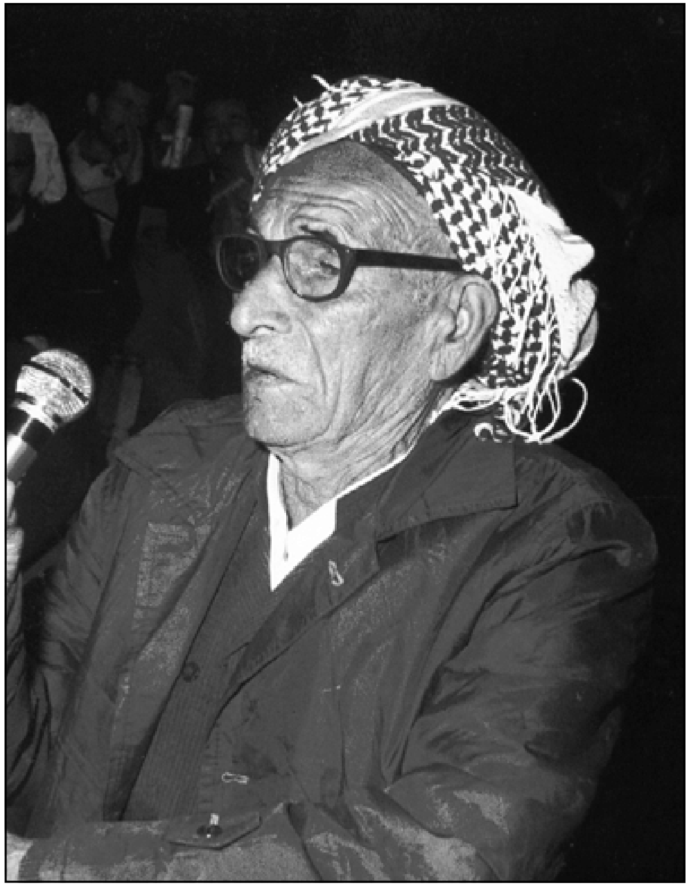

حەیرانبێژ: عومەر گاوەرەیی ١٩٨٩

دەرمان ئاوا

کانیاوی بن بەرد

جۆتە ئاشان

شارگەی سەفەر لە بناری قەرەچووغ

ئاوی دەرماناوا لە مەخموور